

К. 5817

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ТА ОБЛАСНОГО
ХАРКІВСЬКОГО ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ
РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

7

1935

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ

В журналі „Червоний шлях“ № 7 видруковано:
в змісті — М. Клімовіч — т р е б а — М. Клімковіч
на стор. 144 — М. Клімовіч — т р е б а — М. Клімковіч.

З М І С Т

	Стор.
Ігор Муратов — Дорина. Розділ з поеми	3
Терень Масенко — Прокаженна з Канібадама. Новела . . .	7
Сулейман Стальський — П'ять поезій	20
Юрій Смолич — Наші тайни. Роман (продовження)	25
Янка Купала — Орденоносній Білорусії. Поезія	98
Ілля Гурські — Чому ж мені не співати. Оповідання	100
А. Александровіч — Новий Мінськ. Поезія	103
Іван Ковтун — Донер. Новела	105
Євген Фомін — Пісня про Павла і Федю Морозових	111
Олекса Десняк — Зійду останній. Оповідання	112
Гр. Літвак — Дванадцять пісень Валентини. Поезія	121
 Андре Жід — Оборона культури. Стаття	 126
Іван Микитенко — Нація і культура. Стаття	132
М. Клімовіч — Квітне радянська література Білорусі. 144	144
Ол. Білецький — „Жіль Блаз і буржуазний реалістич- ний роман. Стаття	149
Г. Гельфандбейн — Ігор Муратов. Стаття	176
 Література, наука, мистецтво	 192

Редактор І. КИРИЛЕНКО. Секретар редакції М. ГІЛБОВ. Техкер С. БІЛОКІНЬ. Коректор Я. СКЛЯРСЬКИЙ.

Друк ім. Фрунзе. Харків, Донець-Захарж., 6.
Уповноважений Головліту 1565. Замовл. 887.
Тираж 3750. 13 1/2 друк. арк. Пап. ф. 62 x 94—
38 г. 6 3/4 пап. арк В 1 пап. арк. 22.512 літ.
Здано в роботу 1-VIII-35 р. Підписано до друку
7-IX-35 р.

Д О Р И Н А¹

Добре тобі, Дорино:
 ось загудуть хрущі.
 Цвіту молочна піна
 рине по вишняках.
 Приготували тучі
 злото гучних дощів —
 вистиглих і пахучих,
 жданих, як перший птах.

Добре, хазяйко, добре.
 світлі настали дні —
 Стільки й такої худоби
 мав хто із куркулів?!
 ... Мрійно жують корови,
 тучні і племенні.
 Чим для них не хороми —
 світлий просторий хлів?!

З хмарами — зліва, справа
 зливні прийшли громи:
 Значить, високі трави
 славно зійдуть кругом!
 Добре тобі, доярко:
 славні у нас корми,
 чиста порода варта
 грамоти, що під склом.

Тепло. Світання вологе.
 Прянно пахтить од землі.
 • Гість довгоносий майструє
 хату на клуні знов.
 Ревом гучним різнорогих
 враз переповнився хлів,

¹ Розділ з поеми „Зелені Зовулі“.

Вдарили гострі струї
дзвоном в дзеркальне дно.

Добре тобі, господарко:
скільки на кілограми
жирного і крутого
масла зіб'єм од цебра!
Добре тобі, владарко
вирощеного нами,
нашого трудового,
радісного добра.

Добре тобі, Дорино:
гарна ти і струнка,
шию твою лебедину,
білу як молоко,
дивних очей агати,
ніжну смагу на руках
брався зацілювати
вже не один хвалько.

Брався, та не добрався:
горда ти і... чудна!
Чуеш, як подруг кличуть
чортові солов'ї?
Бачиш, яке обличчя
в дзеркалі срібнім дна?
Хто ж його не полюбить?
Кращі із нас — твої.

Нащо ж ти каверзуєш,
знаєш це хоч сама?
Може в усіх Зозулях
Пари тобі нема?
Може тобі й не треба
перлами повних злив,
визореного неба,
виквітчаних лісів?!
Чи ж для такої вроди,
для неприступних брів —
у батька твого на вгорбді
вистачить гарбузів?

Для отакої вдачі —
(все тобі, краля, сміх!)
В нашій Союзі, наче —
хлопців нема таких!

Так нам і не дізнаться,
чом ти у нас як лід,
наче тобі не сімнадцять
стиглих, турботних літ!
Наче тобі не десятеро,—
зараз,
учора,
колись,—

з перших дівочих весен
плакали і клялись:

— „Гомін весіль пташиних
закликом сповнив світ:
вийди, моя Дорино,
вийди, мій вишнецвіт!
Стримано — мандоліни
струни заговорили:
місяць до хмари лине,
вийди, моя Дорино!
— Вітер медовий лине,
стелється по гаях!
вийди, моя Дорино,
вимріяна моя!
— Перша моя, єдина —
радість моя, Дорина!
Краща і незамінна —
мрія моя, Дорина,
горе мое, Дорина,
мука моя!

любов!“

Тільки даремно пісня
крилами б'є в вікно!
Може, мовчить навмисно?
Може, і спить давно?
Серце її закуто.
Йди, приховавши лють:
Краще це, ніж почути
Лагідне: „не люблю“.
... Добре тобі, Дорино!
Щирі твої слова,
Коси твої, Дорино,
кручені, смоляні!
Пісня твоя, Дорино,
чувана та нова,
В серці твоїм, Дорино,
сонячно навесні.

Птиці шугають бистрі
в смілій височині,

Ноту бере найвищу
 бір, що гуде як бджола,
Грає весна на такий, що
 ось розірветься, струні,
та солов'їна пристрасть
 в серце ще не ввійшла !

Хтось зарікався: стріну —
дальнім шляхом обійду!
хтось нахвалявся: кину!
 Ій же це на біду!
 — Добре тобі, Дорино:
Світла твоя пора —
Хто тебе в світі кине,
Якщо ніхто не брав!

.....
Коси твої, Дорино —
 кручені, смоляні,
пристрасніш солов'їних
 чисті твої пісні...
Та бережися, юнко:
 пісня твоя — п'янка!
Ой, бережися, юнко,
 бажана і в'юнка! -

Харків
1935

ПРОКАЖЕННА ІЗ КАНІБАДАМА

Н О В Е Л А

1

У тиху господу мешканця міста Канібадама дехканина Барха - Лятифа, що значить по - нашому Барха - Веселого, зовсім несподівано прийшов смуток. У його восьмирічної дівчинки, ніжної Назокат, з'явилося дуже багато лупи на голові, і 1 серпня 1914 року місцевий, всіма поважний і досвідчений знахрр Муслин - бай сказав Барха - Лятифу, що його маленька чорноока радість хвора на проказу.

Цей страшний діагноз знахаря Муслин - бая рішуче ствердив канібадамський мулла, сивобородий Іслям - Усман, а звертатися до європейських руських лікарів правовірний мусульманин Барха - Лятиф не мав звички.

Барха - Веселому шкода було розлучатися навіки з єдиною дочкою, віддавати її десь далеко в чужі піски, до табору - лепрозорія, як цього вимагав закон про хворих на проказу. Сльозами, а головню щедрими подарунками, він вимолвив написаний дозвіл таємно збудувати в своєму саду, в зелені, сховану від лютських очей лампачеву землянку.

Боязку малу дівчинку замурували в землянці. Перші вечори вона просуvala в кругле вікно тоненькі стебла своїх рук і від одчаю навіть не могла кричати.

Давши зробити щось негайне і сурово заборонивши своїй дружині протягом вечора виходити з хати (щоб не зустрітися з нею коло доччиного вікна), Барха - Веселий ішов до землянки і довго мовчки дивився, як із великих чорних очей маленької Назокат текли по смаглявих щоках німі великі сльози. Під промінням густого вечірнього сонця її сльози здавалися Барха - Лятифу то чистими зорями, то гарячою кров'ю. Так без жодного слова, висидіти перед вікном дівчинки більше як дві години за один вечір Барха - Лятиф ніяк не міг. Потім він ішов у куші, там плакав, припавши лицем до ґрунту, гриз траву і набирал у рот холодної вечірньої землі. Так було кожного вечора через один протягом двох

місяців — і з цього часу, коли до Барха - Веселого зверталися, називаючи повним іменем, йому здавалося, що з нього глудують.

Одного осіннього дня у знайомого руського шевця він випив два стакани вина і того вечора плакати йому було легше. Того вечора він навіть простяг руку у вікно до прокаженої, до Назокат, узяв її маленькі пальчики і притулив до своєї жорсткої і мокрої щоки.

Згодом Барха - Лятиф одійшов од пророка: він почав пити не тільки червоне як кров або сльози під вечірнім сонцем вино, а й білу гарячу горілку.

Мати догадувалась, чому Барха так суворо забороняв їй виходити з жіночої половини хати у ті вечори. Їй випадало відвідувати землянку кожного вечора через один, наче по неписаному розкладу з суворим і зовсім мовчазним тепер чоловіком.

Одинока, худа і чорна з лиця, покірна, як покірні були тисячі жінок, що народили її бабусь та прабабок, — вона навіть не пробувала виявляти сили волі, якої в неї було мало, і зовсім не ховала сліз. Восьмирічній дівчині так важко було дивитись на застигли й сухі, — кольору жовтогогарячої ящірки, яку колись вона бачила в пустелі, — щоки матері, що мала Назокат сама переставала плакати. Мати спинялась за десять кроків від землянки, схилялась плечима на твердий стовбур старого урочного дерева і так дивилась у вікно і вистокувала години, аж поки над Канібадамом схилялися низькі великі зорі і виростав і густішав шум гірських потоків.

Вони говорили дуже тихо і зовсім мало. Щоб утішити матір, Назокат, за десять кроків, крізь вікно, називала її ніжними словами, намагаючись пригадати найласкавіші імена, які тільки вона знала від інших та які складала колись сама, коли обнімала матір за шию і лащилася до неї, мов чорненька ластівка. В цих оазах матері зберегли тисячолітній звичай заплітати на головах своїх дочок стільки тоненьких кіс, скільки дівчаткам минуло весен. На голові Назокат було тепер шістнадцять чорних кісок, хоч минуло їй тільки вісім травнів.

— Мені довіку вже не доведеться розчісувати твою голівку, і я хочу, доню моя, заплести тебе до шістнадцятого року...

Ці урочисті слова казала своїй дівчинці мати перед тим днем, коли Назокат мали замурувати в лампачевій землянці.

— Ти ж, Назок, не розплітай моїх кіс, — говорила мати тепер крізь вікно, — бо я не зможу розчесати і заплести знову твою голівку.

Назокат просила розповісти докладно, чим забавляються її подруги, і питала — чи це правда, що вона не побачить їх до смерті?

Одного вечора мати тяжко обидила дівчинку. Зовсім несподівано Назокат згадала, як за день перед тим батько тупив до свого лица її долоні — і дівчинці так гостро схотілося обняти голову матері, що вона простягла у вікно руки і попросила маму підійти до неї.

— Що ти, що ти?.. — жажнулась мати: — я ж можу заразитися і захворіти, як ти...

І вона одступилася від вікна ще далі. Тоді Назокат забила в найдаальший і найтемніший куток землянки і їй дуже хотілось, щоб її серце розірвалося. У дівчинки ніколи не було такої страшної ночі. Їй здавалося, що навіть рясні і великі зорі падають їй на груди блискучим і важким камінням, а широкі гірські потоки десь шумлять над землянкою, над землею, над її чорною могилою.

Після того вечора дівчинка стала зовсім мовчазна. Вона беззвучно зустрічала батьків, і матері було страшно дивитися в її тихі очі. Мати була майже певна, що коли тепер простягне дочці руку, — тиха чорненька ластівка одштовхне її. Од болючого бажання перевірити це гнітюче припущення її утримувало гостре, про себе вимовлене слово „проказа“... Так в очах дівчинки на цілі роки оселився тихий, жакливий докір.

Потім Назокат звернула увагу, що батько до неї не з'являвся ні разу, не зважаючи на те, що вже багато разів після сонця сходив над оазою місяць. Мати плакала всі вечори, сидючи на землі і поклавши голову на коліна.

— Чому не приходить батько? — запитала Назокат.

— Він пішов на війну...

Дівчина не знала, що таке війна, і мати пояснила їй, що війна — це та оаза, де вогнем і залізом убивають мирних бавовноробів і виноградарів. Батька Назокат туди йти не силували, йому ще не приходила пора, а він сам попросився на війну.

— Навіщо? — не зрозуміла Назокат.

— Він хоче, Назок, щоб його убили. Батькові твоєму хочеться умерти.

Дівчинці дали постелити в землянці старе дрантя і халат. У темному кутку вона зробила собі затишне кубло. Земля була вогка, халат почав злежуватися і гнити. Прийшли ті місяці року, коли сонце навіть у Фергані стає не таке гаряче і сильне, як завжди. Ночами дівчинка стягала на себе дрантя, скручувалася в клубочок і мовчки трусилася. В другому кутку тут же в землянці вона ходила надвір.

На дощці з довгим держалном їй подавали харчі раз на кілька днів і з кожним роком мати стала приходити до Назокат все рідше.

Більше ніхто не знав до неї шляху. Дівчинка почала забувати слова, перестала розуміти мову матері.

Коли вона просувала у вікно застигле і зів'яле лице, мати бачила у вікні одні жадібні, дивно великі, чорні очі.

Проходили дні, місяці і роки. Коло Назокат zostалися тільки одвічні сніжно-сині вершини далеких гір, низькі й великі зорі вночі, шум водяного млина і вічне дзюрчання води арика — таке безконечне і тихе, як сльози Назокат.

Потім вона розучилася плакати. На щирий жаль матері, дівчинка ніколи не хворіла ні на яку іншу хворобу, крім прокази.

Крім далеких снігових гірських вершин, місяця і зор, дівчинка нічого не знала. Одного разу вона побачила з свого вікна, як між деревами за млином, у прогалині, осяяній жовтим азієським місяцем, невідомий юнак схилив голову до голови дівчини і тулив губи до її щоки. Назокат не знала, що за вічним муром її землянки такий вчинок юнаки звуть поцілунком кохання.

2

Станція Мельніково згубилася в пустелях аж геть за Ташкентом, по дорозі від Урсат'євська до Коканда та Андіжана. Навколо неї такі душні ферганські піски, які навіть не скрізь у Середній Азії можна побачити. Юнус-Карім проїхав чотири тисячі кілометрів у швидкому поїзді Москва — Андіжан і оце зараз подумав, що в людській вдачі приховано багато дивного, раз людина серед щедрої зелені і розкішних степів може скучати за перетлілими і голими, завжди однаковими пісками — тільки тому, що їх гаряче бронзове мовчання оточувало рідний кишлак і далеке дитинство.

Ешелон одгримів далі на Андіжан. Юнусові здалось, що караван вагонів просто потонув у багряноту туману блискочого дня.

Він проїхав багато пустель, починаючи з рівнин Казакстана й околиць Аральського моря. Та, певно, пустелі Фергани найкращі в світі. Чисте небо може бути скрізь, але ніде й ніколи воно не буває таке зворушливо сине, як у Фергані. Над Кримом, де відпочивав Юнус торік, у двадцять четвертому, небо також ніжне, тільки обрій одноманітний — блакитне небо і сине море. Коли ж фіолетове небо повисає над полум'яними долинами пустель, тоді і небо і піски стають неймовірно прекрасні. Отакі вони течуть, переливаються як дивний розтоплений віск — на захід, південь і північ від станції Мельніково. Юнус-Карім повертається на схід — тоді його широке, смагляве і дуже стримане, що про людське око може здатися навіть невиразним, лице стає особливо пильним. Він задумливо стромляє пальці за тісний ковнір заповненої попеластим борошном піску гінгштурмівки, наче хоче розтягти його, як гуму, мов хоче глибше позіхнути, випити цей омріяний краєвид. Він побачив рідні місця очима, які від часу і дальності стали новими.

У червоному котловані лежить довгасте озеро Канібадамської оази — таке зелене і густе, що з бугра станції здається застиглою грядю високих хвиль. Два візники, босий таджик і міднолиций перс, підходять до юнака, пропонують одвезти до Канібадама. Вони бачать застигле лице і не можуть відгадати, що робиться під жовтою юнштурмівкою Юнуса-Каріма, що майже не чує їх. Потім таджикська мова, яку за Аральським морем він не міг чути часто, змушує його відгукнутися на слова босого велетня.

Нечисленних випадкових мешканців станції безжальне сонце змусило сховатися під ганок станційного будинку, в холодок урюкових дерев. Над купами вишень, урюка і персиків там схилюлись червонолиці перси і таджики. Їхній крам світиться на сонці кривавим, янтарним та білим соком і над пірамідами фруктів дзвенять великі рої мух, дрібних і непереможних злодіїв. На розпечених шпалах гостро виблискують рельси і за ними іскриться чистий янтарний пісок. Пустеля світиться тисячокілометровим безмежним, безмовним дзеркалом.

Цей тихий блиск рейок збудив якусь неясну тривогу чи тугу — і Юнус швидко умовився з візником.

Сонце стояло просто над головою. Курився попелястий шлях. В далині тихим блиском жевріли піски. Юнус похитувався, голова обважніла, ніби крізь сон він бачив кишлак Шахрінау, в якому він не був років п'ятнадцять, бо малим хлопчиком переїхав з батьками до Канібадама. Та й кишлак цей він пригадав тільки тому, що в пам'яті несподівано й незрозуміло зринула майже зовсім забута постать височенької дівчинки, сестри у перших. Тоді їй було років вісім, як і йому; він гукав її ніжно: — Назок, Назок... Певно, давно уже, років у дванадцять, тиха сестра вийшла заміж і нині має таку саму дочку, якою він залишив її в ясному і далекому кишлаку. А тоді вона сама була — як біле стебло саксаула в пустелі...

Коли білий розпечений шлях почали обступати розкішні дерева Канібадамської оази, Юнус-Карім пригадав вірш, який він виучив колись у Москві. В ньому згадувалось ім'я рідного йому Канібадама, крім того, це була одна з перших його вправ вивчити як слід російську мову, яку дома він знав кепсько. Юнус почав тихо проказувати собі цей вірш:

Я йшов попелястим бульваром
Під тінню нових дерев,
Там стоять молоді тополі
І лежить каміння старе.

Внизу, за жовтим дувалом,
Ревів верблюжий базар.

І птиці в кущах дзвеніли:

„Дія - дія - дільзар“.

Людьми, підводами, гулом
Вчорашній кишлак кипів.

І тут на майдан я вийшов,
Де прапор траурний цвів.

Це тут похоронений вчора
Один мій хороший друг,
Рахїм із Кон-і-Бодома,
Партієць і політрук.

Я бачив його на роботі,
Як в горнім райкомі бував,
А днями знайшли його вбитим —
Там ніж і кривава трава.

Ми всі його хоронили
Під вигуки й крики труб,
І кожен із нас присягався,
Холодний цілуючи труп:

„Рахїм із Кон-і-Бодома
Вбитий глитайським ножем,
Та ми його не забудем
І честь його збережемо.“

„Тіло Рахїм - джана
Лежить у чорній золі,
Та слово Рахїм - джана
Біжить по ясній землі.“

„Тіло Рахїм - джана
В труні зотліва руде,
Та молодість Рахїм - джана
За собою долю веде.“

„Ноги Рахїм - джана
Гниють у воді ариків,
Та кроки Рахїм - джана
Дзвенять у поході полків.“

„Руки Рахїм - джана
Прикуті навек до грудей,
Та діло Рахїм - джана
Зорею вперед веде.“

„Зуби Рахім - джана
Кришаться в мертвий рот,
Та пісня Рахім - джана
Кличе нас в новий похід.

„Ім'я Рахім - джана
Обвітриться, як гірські пласти,
Та слава Рахім - джана
Гримить, трясучи світи.

„Нехай непомітний вершник
Упав — і поліг в сирій,
Та скаче далі кіннота,
Змикаючи рівний стрій“.

3

Після півтора діб дороги з Сталінабада ми зійшли на станції Мельніково дуже рано, і вже на світанку були в Канібадамі. Сонце сходило саме в той час, коли ми з ногами всілися на килими широкого ослона перед дверима одної з перших по дорозі від станції чайхан, розмочували в окропі солону і тверду, як ремінь, але смачну місцеву бринзу та пили чай з рештками власних кондиторських запасів. Студенти Харківського технікуму сходознавства — поважна Клава та милий Лев Едуардович, якого величали так у жарт за його шістнадцять років, термос, строго похмурені густі чорні брови, розважну мову і вигляд безоглядного професіонала-мандрівника, — ми втрюх бачили Фергану вперше, втрюх дивувалися пишності ферганських садів, однаково були щасливі чудесним сонцем, зеленим ранком, відпочинком, чаєм і бринзою.

Широкі ослони чайхани стояли проти дивного ферганського неба; між двома парами ніжок ослона задумливо дзюрчав бистрий, чистий, мов небесний промінь, крижаний арик. Початок струменя, над яким ми позвішували наші стомлені ноги, був десь за сотню кілометрів у вічних льодах того дивного хребта, що виднівся сюди, у Канібадам, тільки тихою срібною каймою гірських снігів, осяяних субтропічним сонцем. Сонце розтоплювало сніги, як білий віск, ніч і день течія арика доливалася новим холодом і швидкий струмінь проносив початкову свіжість гірських висот і живий запах вічного снігу до найглибших долин, найвіддаленіших кишляків і найспраглиших нив. Він розгалужувався, але потоки не висихали, не нагрівалися навіть під травневим ферганським сонцем. Ще в Сталінабаді ми мали нагоду довідатися, що у воді азійських рік більше як півхвилини висидіти спокійно не можна. На березі сонце палить шкіру, висушуючи на пергамент, а холод води пронизує суглоби і заходить у кістки. Нині ця вода ніжно

і весело дзюрчала між ніжками широких ослонів, поставлених перед дверима чайхани.

Одразу після того, як ми пересіли з поїзда на інші засоби транспорту, вже перші чотири кілометри вбік від залізниці зробили дорогу безмірно цікавішою. Місто Канібадам або, точніше, Кон-і-Бодом, що в перекладі означає Країна Міндалю, зовсім не схоже на подякі старі міста Середньої Азії. За радянської влади Канібадам забрукований, упоряджений; він зелений і чистий, як і всі інші радянські міста, з тою лише різницею, що в тих містах понад тротуарами великих вулиць не нечуть гірські потоки такої кришталевої чистоти і такої чудесної свіжості: Канібадам має тисячу років історії і протягом їх — ніч і день, літо й зиму — вулицями міста привітно рокочуть прозорі потоки крижаної води і нині ця дивна свіжість гірських висот остуджує наші втомлені ноги.

Глибокі сади Країни Міндалю стоять на всьому просторі восьми кілометрів дороги від станції Мельніково до Канібадама. Верхи дерев зімкнулися густими рожево-жовтими хвилями рясного плоду, в щедрій густоті достиглого урюка згубилось і розтануло рідке листя. Ми вже блукали прекрасними вулицями та оглядали ближче вимите воркотливими ариками місто, широкі, рівні вулиці, освіжені чорною зеленню щедрих садів. На півдні і півночі стоять брунатно-вигорілі гори. Зовсім нема куряви та бруду. Безконечний, випростаний блискучою гнучкою стрідою арик головної вулиці лежить у прекрасному камінному руслі.

Зачаровані краєм, ми з юним Левом Едуардовичем залишаємо нашу супутницю чекати автобуса до Ісфари, а сами забираємося в найглибші закутки міста. Ось ми потрапляємо на водяний млин, якого ще ніколи ніде не бачили. Він має вигляд низенької лампачевої лазні, замаскованої глиняними огорожами — дувалами та густим садом. З крутої гори тече вузький, майже вертикальний арик. Перед самою будівлею млина, що спадає на кілька сажнів униз несподіваним уступом, блискучу водяну стрілу арика замкнуто в тісний дерев'яний жолоб — він падає на шаблі горизонтального колеса густим, камінно-важким грядом. Дерев'яне русло жолоба завершує камінний шлях стрімкого арика і в жолобі не гине марно жодна краплина води, а жолоб поставлений до водяного колеса під вертикальним майже кутом. Горизонтальне двигове колесо — це зовсім нескладна втулка з простими дерев'яними шаблями-спицями, що не з'єднані назовні ніяким ободом. Вода падає на ці вільні спиці — так рухається колесо і веде за собою sang-i-sijoh, що значить таджикською мовою — млинарський камінь. З нижнього каменя на всі боки стікає масне, кольору жовтого воску, тепле борошно. Кругла нижня брила як найкращий мармур вигладжена верхнім каменем та житом.

Під шаром пудри власного виробництва лице юнака - мірошника згубило таджикську смагу.

Сівши спочити на камені, високо над жолобом і глиняним дахом млина, з юним мандрівником Льовою ми оглядаємо густу і щедрю зеленъ канібадамських садів, вигнута по рельєфу долини чудесна оаза встає перед очима, як один колосальний буйно-зелений лист, покреслений тонкими прожилками срібних потоків, що прив'язують його до чорних відрогів гір і несуть йому живі соки гірських стовбурів та стволів...

Згори ми побачили геть майже сховану в зелені химерну лампачеву будівлю, недалеко від млина, що була чимось середнім між землянкою і будкою, які роблять для собак. Замість вікна землянка мала овальний люк, перехрещений двома залізними прутами. Коли ми наблизились до нього, чиясь голова, як жовта пляма, зринула і швидко зникла в чорній порожнечі вузького люка. Цілком можливо, що то нам тільки здалося, бо молодий мірошник, помітивши наш намір підійти до лампачевої землянки, швидко вискочив із млина, став злякано і тривожно не то просити, не то наказувати нам не підходити до стіни, а негайно повертати в протилежний бік.

Наших технікумівських знань таджикської і іранської мови вистачило зрозуміти: коли підійдемо до землянки, то дуже образиться і розгнівається господар; юнак боїться, він просить нас поважати волю господаря двору. Ми послушали хлопця без суперечок.

4

У Канібадамі ми сіли на грузовик і тоді почалося наше справжнє знайомство з пісками й дорогами Ферганської Долини. Шлях від Канібадама до Ісфари вривається в пам'ять на все життя. Коли грузовик залишив позаду покручені вузькі канібадамські вулиці і з важким напруженим гуркотом став збиратися на відроги перших гір, ми оглянулись, і з похилого узгір'я покинута оаза показала нам широким повноводозеленим озером у жовтих безкраїх берегах пустелі. Сонце палило нестерпно. Навколо шляху не було ніякої рослинності, навіть верблюда колючка не росла на схилах гір, кругом світилася, мов жовте скло, одна споконвічна, затверділа, як цемент, розпечена і мертва глина. Пристойне шосе заглиблювалося в гори. Цей автомобільний шлях супроводили п'ятнадцять кілометрів покладених на розпаленім піску та камені великих труб нафтопроводу, який з'єднував з Канібадамом нафтові розробки „КІМ“, що п'ять років тому звались „Санто“, себто Середньо-Азійське Нафтове Товариство.

За крутого повороту в горах раптом виринули численні вишки цих розробок. „КІМ“ лежав у вогнено-цегляному

котловані серед спалених узвиш, піраміди його розробок під сліпучим гірським сонцем здавалися ще чорнішими, ніж подібні їм піраміди в Баку. За радянської влади ожило і змінилося обличчя всіх закутків країни, що розквітала таким щедрим цвітом, яким не цвіла протягом тисячі літ. „KIM“ просвердлив у горах кілька глибоких і сильних артезіанських колодязів, у житловому містечку стояв великий будинок робітничого клубу і коло нього мліли під жорстоким сонцем півтора десятки молодих дерев — перші зелені діти комсомольського деревонасадження в гірській глиняній пустелі.

За нафторозробками „KIM“ наш грузовик і шлях оточили високі гірські шпилі — і Лев Едуардович та Клава скрикнули і застигли на своїх сидіннях, схвильовані й заворожені. Навколо нас підводились шпилі такого дивного офарблення, якого не може вигадати людська уява: на східній частині кругозору стояли жовтаво-білі, блакитно-сірі, коричневі, попелясті і навіть багряні гірські шпилі та відроги. Майже правильні піраміди і тонко виточені округлі конуси доповнювали численні нагромадження розмаїтих схилів і терас. Всесь відкритий на десятки кілометрів, залитий сліпучим сонцем і напнутий незрівняним, по-азійському синім небом краєвид вражав урочистою чистотою ліній і фарб. В цьому місці дороги від Канібадама до Ісфари природа виступала глибоким і величним скульптором.

Перед містом Ісфарою, щойно з'їхали ми на льосовий ґрунт оази річки Ісфари, грузовик ішов оточений невідступним стовпом липкої куряви, за якою не видно було ні шляху, ні світу. Ми спинилися серед базару коло дерев'яного мосту і просто з грузовика пішли до Ісфари, щоб змити з обличчя й тіла густий шар пилу, бо всі пасажери грузовика стали кумедними страховищами.

Місто Ісфара, що в перекладі означає — стань веселий, або зупинись веселий! — яке, за вічний шум потоків, за чайхани та будинки на сваях над цими потоками, любовно і справедливо звуть ферганською Венецією, — це місто саме потребує окремого оповідання, і в цій новелі ми скажемо тільки, що тут я залишив моїх супутників, Лева Едуардовича та Клаву, відбувати студентську практику в райплані, а сам виїхав через тижень до Шурабу та в дальші мандри по чудовій і невідомій мені Ферганській Долині. На прощання низенький і дуже солідний шістнадцятирічний Лев Едуардович серйозно наказував мені стерегтися в пісках сонячного удару — у нього боліла від азійського сонця голова — і докладно повчав мене, як розпізнавати перші симптоми такого нещастя. Він казав:

— Коли людина без особливих явних причин ураз поблідне, схопиться за голову і впаде на землю зовсім непритомна — це, майже на увазі, обов'язково визначатиме, що з людиною трапився сонячний удар.

Що за такого випадку далі робити з цією людиною, милий мандрівник Льова не казав, бо великий термос, похідна сумка і фотоапарат і так надавали його туристсько-лікарським знанням великої переконливості. Крім цього запасу знань про сонячний удар, Льова ще добув із своєї похідної аптечки півдесятка порошків глауберової солі та настійно умовив мене взяти їх в дорогу, бо в Азії у європейців часто псуються шлунки і ці порошки — казав Льова — згодяться мені десь у дорозі. Милий та уважний Льова не помилився: глауберова сіль згодилася мені, тільки вже аж по дорозі від Москви до Харкова: десь перед Курськом я віддав ці порошки сусідці по купе, що їхала на курорт і просила мене дати ліки для хворого на шлунок її чоловіка.

Та це сталося не скоро. До того мені довелось об'їхати чимало закутків Фергани і по дорозі додому побувати ще раз у Канібадамі. У райвиконкомі я познайомився з Юнус-Карімом, одним із перших лікарів-таджиків, що цього року закінчив медичний інститут і приїхав сюди з Москви у відпуск. В райвиконкомі Юнус-Карім мав трохи чудну справу: він просив офіційного дозволу, чи власне розпорядження райвиконкому, на обслідування таємничої землянки на дальній околиці міста, де, ходять чутки, багато літ тому замуровано людину. Мій приятель, ходжентський судовий слідчий зацікавився справою, порушеною молодим лікарем, і ми вирішили супроводити Юнус-Каріма з його своєрідною комісією по обслідуванню таємничої землянки.

Коли ми прийшли до водяного млина на околиці міста і в тіні дерев знайшли там химерну лампачеву будівлю, я зупинився й оглянувся навколо, вкрай здивований: Юнус-Карім привів нас саме до того млина, який півтора місяця тому, блукаючи околицями міста, оглядали ми вдвох з Льовою і де нам заборонили підходити близько до землянки. Один з працівників райвиконкому покликав господарку цієї невеликої садиби; навколо низенької будівлі в кінці дворища стояло з десяток старих міцних урюкових дерев, нині вкритих щедрим плодом, який різнився від спілих жерделів українських садів тільки смаглочервонястим кольором. До нас вийшла таджичка, стара жінка з відкритим лицем, худа, тонка і кістлява, як усохлий стовбур урючного дерева, з лицем кольору пергаменту.

Вона була стурбована нашими несподіваними одвідинами і рафік (товариш) Юнус-Карім докладно і чемно пояснював жінці мету нашого приходу.

— Апа! (Старша сестро!) — солідно почав рафік Юнус таджикською мовою: — райвиконком просить тебе дозволити нам заглянути до тієї он землянки (він показав рукою в сад) та оглянути дівчину, що там живе. Я — лікар, мій товариш — також лікар, ці товариші — працівники радянської

влади, ти нічим не турбуйся, ми хочемо тільки оглянути хвору та допомогти твоїй дочці і тобі.

Стара таджичка занепокоїлася ще більше, розгублено затримала погляд на юнакові, збираючись щось відповідати, потім кивнула головою і повела нас до землянки.

Розкидати частину стінки та зробити вхід до землянки стало справою п'ятнадцяти хвилин; ми всі гуртом одривали великі трухляві лампачини, насамперед висмикнувши залізні пруті заграбованого круглого віконця: входу не було ніде. Поки ми енергійно та похапливо руйнували стіну, стара жінка закам'яніло стояла збоку, безмовно стежачи за нашими рухами, потім з її чорних очей потекли сльози. В зроблений у стіні отвір задушливо потягло жакливим смородом убиральні та болотної гнилі одночасно.

Коли ми пролізли до землянки, то побачили: якась маленька постать, дуже неясно схожа на дівча, скоцюрбленим, брудним клубочком просто влипла в найдавший темний куток землянки і, як смертельно перелякане зайчєня, закрила очі й лице руками. Вона тулилась до стінки, тремтіла і ніяк не хотіла виходити з своєї гнилої чорної тюрми, а рафік Юнус боявся силоміць тягнути її за руку, щоб не перелякати на смерть. Він попросив матір вивести дочку з ями.

З сумною цікавістю ми стояли проти землянки, чекаючи появи на світло золотого ферганського дня людини, нога котрої протягом одинадцяти років не переступала за мур лампачевої тюрми, що давно вже стала гнилою смердючою ямою; нам довелось, непокоячись і часом поглядаючи на годинника, так стояти рівно вісімнадцять хвилин. Мати нічого не могла вдіяти. Вона вичерпувала всі свої запаси голубливих рухів і ласкавих слів до нещасливої дочки, що їх вона майже всі забула; непритомніючи од повітря землянки, мати то просила дочку вийти, умовляла благальним голосом, жєстами, мімікою лица, то легенько тягла її за руку. Не допомагало ніщо. Дівчина боялась людей, простору, денного світла і навіть своєї матері. Про людей у неї лишилась одна згадка: вони вкинули її в цю яму та замурували тут, хоч сами лишились і далі ходити по зеленій траві на сонці, — такі люди дівчині були страшні, а до світла і простору вона була незвична. Стара таджичка кілька разів виходила до нас подихати звичайним повітрям. Ми непокоїлись, але ніхто не насмілювався квапити жінку в її заходах.

Потім вона догадалась назбирати під сусіднім деревом переспілого і м'якого, що сам падає, солодшого від меду урюку, понесла пригорщі його дівчині, — і за кілька хвилин стара мати повільно виходила з землянки, а за нею несприродно і перелякано, як лялька, механічно переступала ногами дочка, щільно затуливши обличчя руками і вся сховавшись за широку спідницю матері. Стара жінка міцно держала її за лікоть.

Судовий лікар із Ходжента за свою довголітню роботу серед темпераментного населення, що в минулому всі гострі конфлікти воліло розв'язувати не судом, а власними ножами, бачив багато різних страшних картин і пригод. Та вигляд цієї дівчини накликав сльози на його пильно-ділові очі. Сльози були в завжди безстрасних чорних очах Юнус-Каріма. У покаліченої істоти, що стояла перед нами і мала біля 20 років віку, лишився ріст восьмирічної дівчинки, якою її замурували в землянці на початку серпня 1914 року. Худеньке і виснажене тіло густо вкривали гнояки, багаторічний чорний леп, криваво-брудні пролежні і виразки, що починались на чорному шкуратті пальців ніг і вкривали все тіло. Безладне і довге, колись певно, вугляно-чорне, як у матері, волосся дівчинки тепер стало брудного, землисто-рижого кольору. Воно відросло, сплуталось і злиплось потворною куделею, в яку повлипав пісок і навіть шкурки та кісточки з урюка, що його подавали дівчині у вікно. На вугластих дрібних кістках плечей та синіх розпухлих колінах і по-дитячому кривих ногах висіло пролежане, згниле дрантя. Коли дівчина наважилась одірвати з лица свої руки, на нас глянули повні болісної тривоги та надлюдського страху великі і кроткі очі малого звіряти. З лексику мови, який дівчинка здобула в сім'ї за вісім літ життя, в її пам'яті лишились тільки слова: хліб, мати, урюк, вода та ще шість чи сім інших.

Посадивши дівчину на траву, стара жінка плакала, притуливши її до себе, і нам здалось, що, голосячи, вона вимовляла чомусь імена „Муслин-бай“ та „Іслям-Усман“. Ми звернулись до рафіка Юнус-Каріма, і він запитав про це жінку.

— Вона проклинає знахаря Муслин-бая та муллу Іслям-Усмана, які дванадцять років тому знайшли в дівчинки проказу і порадили замурувати її дочку, — сказав нам Юнус.

Коли мати печально і ніжно стала називати нещасну доньку іменами: Назокат, Назок, — Юнус-Карім, якого жінка не бачила багато літ, признався їй, що він син її покійного брата Каріма, її небіж і брат Назокат.

Назокат забрали в Канібадамську міську лікарню і консилиум лікарів визнав, що дівчина зроду не хворіла на проказу і що одна лише лупа у волоссі її голови дала привід місцевому знахареві ув'язнити дівчину на дванадцять років.

Молодий лікар Юнус-Карім одержав з Москви запрошення вступити на аспірантуру; він відмовився, відповівши, що хоче попрацювати на практичній роботі в кишлаку. Він виїхав до Шахрінау. Я через кілька днів сів на станції Мельніково у поїзд Андіжан—Москва і про долю дівчинки більше нічого не взнав.

ЖОВТНЕВІ

Зробивсь мурах сильний і злий:
Він виступив як збройний стан,
Мурашки вгризли в ствол гнилий,
І назем грохнувся платан.

Такий був дружній наш похід,
Що сколихнув ліси глухі
Й зробив таким, як сонця схід,
Зробив щасливим Дагестан.

Ясніє шлях, цвіте тропа,
У серці радість закипа —
Вже став господарем чабан,
Тікає вранішній туман.

І, от республіки - сади
Приносять золоті плоди,
Цю нагороду за труди
Своїх робочих і селян.

Хай тигр овечу шкуру вдіг —
До рад не пустим й віддалік,
Не дарма Сталін стільки літ
Веде народів караван!

Готуйсь до празника, лезгін:
Один для всіх народів він, —
Та сік гіркий радянських вин
Тому, хто зрадник і смутян.

Для всіх народів і племен,
Язик єдиний вже знайдён,

¹ Переклад зроблено з рос. тексту з газет: „Известия“, „Правда“, „Литературная Газета“.

Язик твоїх ясних знамен,
О, край робочих і селян!

Сімнадцять літ цвітуть поля,
Троянди червонять гілля,
В серця піснями промовляй,—
Смачніш за мед будь, Сулейман!

ПРИВІТАННЯ З'ЇЗДОВІ РАД

Нужди та рабства колія —
Розбита й скинута шлея.
Для всіх, хто перш не мав ім'я,
Озера щастя єсть у нас.

Розбили ми глитайський збірід,
А тим, хто супроти побід
Сичить, сховавшись за пліт,—
Удар найважчий єсть у нас.

Щоб гнізда зрадників знайти,
Їх розтоптати і змести,
Щоб чути, де повзуть кроти,—
Повсюду очі єсть у нас.

Ведущий до ясних світів,
Нас направляючий в путі,
Даючий сили бідноті —
Могутній геній єсть у нас.

Сталь - Сулейман вас запевня:
Ми завоюєм все, до пня,
Хоч Леніна нема в цей час,
Та він в серцях живе у нас.

НАША ВЛАДА

Зрадник країни труда
Не любить і влади труда,
Нумо ж пильніш доглядать
Владу робочих рад!

Її, як з морських глибин,
Ми вирвали в шторм боротьби,
Як голос призивний труби,
Над світом стоїть влада рад.

Робітнику, слухай, не зря
Ти кулею скинув царя,
І силу твою, як зоря,
Озброїла влада рад.

Як лев тепер кожний бідняк
За ленінський бореться стяг.
Глитай онімів і закляк,
Міцна як Шах - Дар влада рад.

Розквітнув державний наш сад,
В нім різний росте виноград,
Ворогам він — найгірший яд,
А друзям він сила рад.

За ці нечисленні роки
Вже зникли нестатки важкі,
В сільраду ідуть бідняки,
Находять там владу рад.

Був босий поет Сулейман,
Тепер його славне ім'я.
Нам Ленін як стяг підійма
Могутню владу рад!

ЛЕНІНСЬКИЙ ШЛЯХ

Нема, товариство, Леніна,
Та думи великі, лункі
І слово його вогненне
Говорить про вас, бідняки!

Селяни, і нині над нами
Підноситься Леніна знам'я,
Добробут колгоспний зміцняймо
У відповідь, бідняки!

За стіл не ідіть з ворогами,
Не їжте промов з пирогоми,
Крокуйте своїми ногами,
По власній путі, бідняки!

Обдумати, зважити й сміло
Велике колгоспівське діло
Вперед безнастанно і вміло
Учітесь вести, бідняки!

Не бійтесь куркульського суду,
Агроном вам порадником буде,
На полі, в сільраді — усюди
Борітесь за хліб, бідняки!

Наш час того честю укріє,
Хто землю під ледарем рие.
Хто ходить стежками старими —
Гоніте того, бідняки!

Поет Сулейман, розуміючий,
Співає, серця ваші гріючи!
Хай славиться, вічно зоріючи,
Ленінський шлях, бідняки!

ВИХОВАННЯ

Дрібну розмову завести
У колі друзів не гаразд.
Великий лантух слів пустих
Трусить, мій друже, не гаразд.

Продуману почавши путь,
Не вір, що язики плетуть.
Дивись — напоготові будь,
Безпечно спати не гаразд.

Гляди, упасти в грязь лицем
Перед чужим не смій крильцем.
Назвавшись сміливим бійцем,
Буть боягузом не гаразд.

Не будь глухий, не будь сліпий,
Думки хороші серцем пий.
Надутись гонором тупим
І зразу лопнуть — не гаразд.

Як самодуром був юнак —
Не вилікує й сивина.
І шкоди й користі не знать,
Не розрізнити — не гаразд.

Навіщо гудиш ти сади,
Де сам по квітах походив
Й сам зерна клевети садив?
Її садити не гаразд.

Вона знайде твої сліди,
Вона прийде в твої сади
І жовта гіркість лободи
Отруїть їх — це не гаразд.

Одкинь улесливість раба,
Зріж пану-гонору горба,
З круч не плигай, як є тропа,
Безумним бути не гаразд.

Послухай, бідний дурнику,
Ти Сулеймана річ таку:
Збирати й стригти шерсть м'яку
В чужих отарах — не гаразд!

Переклав Т. Масенко

НАШІ ТАЙНИ

РОМАН¹

IV

ВІТЧИЗНА КЛИЧЕ ВАС!

ГРОМАДЯНИ ЗЕМЕЛЬ РУСЬКИХ

Два роки війни минули один - в - один.

Південно - західний, австрійський, фронт на протязі цього часу був для російської армії, либонь, найщасливіший. Лінія фронту тут найдалше врізалася в ворожу територію. Втім, він, либонь, і коштував російській армії найдорожче. Тарнополь, Броди, Холм, Люблін, Черновиці, Львів, Перемишль. А — Перемишль, Львів, Черновиці, Люблін, Холм, Броди, Тарнополь? А знову — Тарнополь, Броди, Холм, Люблін, Черновиці, Львів, Перемишль? Це коштувало коло двох мільйонів убитих, раних і полонених. І на це пішло якраз два роки, один - в - один.

Дивізія, яка довоєнного часу стояла постоем у нашому місті, оті стрілецькі полки, які ми виряджали на фронт другого дня по оголошенні війни, — ця дивізія в серпні місяці тисяча дев'ятсот п'ятнадцятого року загинула вся, до одного чоловіка, в зашморгу Мазурських болот. Десять тисяч лягли своїми життями в зрадливих поліських трясовинах. Під ними була хлюпка, хистка й хижуча — засмоктлива й смердюча — киселиця гружавини. Над ними було бліде осіннє небо із мертвіливою веселкою барв нічного бойовища: зелені спалахи ракет, червоні траєкторії важких снарядів, жовті розриви шрапнелей. Позаду і попереду — як непорушна пелена з чорного диму, білого вогню та жовтої землі — стояла „вогнева завіса“ з сорокадвохсантиметрових „чемоданів“. Вона стояла три доби і три доби вона гарчала та гриміла надприродним залізно - динамітним шумом. Від самого цього шуму люди глухли, сліпли, божеволіли чи вмирали від туги. З нашої дивізії врятувалися лише ранені в передніх боях, яких виве-

¹ Див. „Червоний шлях“ №№ 4, 5, 6 за 1935 р.

зено напередодні утворення зашморгу. Між урятованими був і форвард Ворм. За день до знищення дивізії йому відірвало снарядом обидві ноги. Це зберегло йому життя. Проте, форвард Ворм вже ніколи не буде форвардом і ніколи більше не заб'є нікому жодного гола...

В родині майже кожного з нас за ці два роки також з'явився траур або печаль. У Зілова з двох старших братів, що пішли на війну, один був убитий під Равою-Руською, а другий потрапив до полону під Білостоком. Герш Піркес, Шаї Піркеса брат, дістав кулю в легені й довільний туберкульоз у боях за Верховини. Теменків брат був поранений і, видужавши, повернувся до армії вдруге. Сербинів дядько — авіатор — був підбитий на розвідці проти Коломиї і разом з своєю машиною згорів у повітрі, не долетівши до землі. З чотирьох братів Макара — артилериста, кіннотчика, піхотинця й санітара — один загинув, другий був поранений. Кіннотчик був зарубаний угорськими гусарами, санітара підстрілили під час збирання ранених. Кашинів двоюрідний брат під Ерзерумом, на турецькому фронті, одморозив собі обидві ноги й обидві руки. Якщо в інших з нас не було між братами убитих чи поранених, то це, мабуть, тільки тому, що вони братів взагалі не мали.

Наше місто за цей час також зазнало величезних змін. Воно зробилося більше вчетверо, а населенням розрослося увосьмеро. Воно обплуталося рясними під'їзними путями і обросло вповодж їх різними військовими слобідками і „городками“ — артилерійський городок, госпітальний городок, інтендантський городок, городок військово-полоненський. Воно забудувалося нескінченними кварталами бараків — з подвійних, просипаних вугіллям, диктових стін, пофарбованих у захисно-зеленуватий колір. Воно пропахло смолистим духом свіжої соснової дошки, солдатських чобіт і йодоформу та смородом залитих креозотом незчисленних солдатських клозетів. Навкруги, по колу нових околиць, місто оперезалося суцільним кільцем військових кладовищ з дрібними тоненькими хрестиками. На кожний хрестик госпітальна трунаря, за точним приписом устава внутрішньої служби, відпускала соснової рейки двадцять два вершки, залізної бляшки міліметрової (для напису) три вершки на чотири і цвяхів різних чотири лоти. Цивільна одежа в місті абсолютно загубилася поміж захисної військової форми. Ті з місцевих мешканців, котрі не переодяглися ще в солдатську одежу, знітилися, потіснилися і розчинилися зовсім в масі військового населення міста. Вони немов відступили своє місто чужому народові-завойовникові. Тепер місто було заселене вже не дрібними урядовцями, крамарями, посесорами, ремісниками, і не залізничниками навіть. Воно було заселене тепер солдатами, санітарами, раненими, сестрами, полоненими, інтендантами,

штабними адъютантами й ординарцями, воєнізованими працівниками, жандармами й проститутками.

Наш футбольний плац вже не існував. Він був суціль забудований довгезелезними бараками з виходами до одного, ще довшого, поперечного. Цей поперечний стояв вдовж залізничної колії, і вдовжколійна стіна в нього розкривалася. Це був центральний приймально-сортувальний пункт Червоного хреста. Сюди фронтові летучки підвозили всіх поранених. З поперечного бараку, за характером поранення — голова, легені, шлунок, руки, ноги, — поранених розносили по подовжних бараках. А вже звідси їх розбирали різні госпіталі чи санітарні поїзди — земсоюзу, „союзу городов“, імператриці Марії, княжни Тетяни тощо. В футбол ми грали тепер рідко — з випадковими командами з „виздоровлюючих“ або полонених. Ми мали маленький плащик на території військово-полоненського городка, за містом.

Втім, ми самі змінилися за цей час не менше. Репетюкові було вже по вісімнадцятому році. Переступали за вісімнадцять і Кульчицький з Піркесом. Їх наздоганяли Воропаєв з Теменком. Навіть наймолодшим — Туровському, Зілову і Сербину — доходив і минав шістнадцятий рік. Кожний з нас вже мав свою бритву. Ми витяглися, схудли і втратили дитячу вугластість форм і рухів. Ми були вже юнаки, молоді мужчини.

У самій гімназії також сталися за цей час не абиякі зміни. Ходити по вулицях дозволено до восьмої години і не заборонялося шити шинелі з солдатського сукна.

На весні шістнадцятого року — якраз коли доходив другий рік війни — трапилася в нашому гімназичному житті ще надзвичайної ваги подія. Видано циркуляр про формування з середньошкільників сільськогосподарських загонів для допомоги в збиранні врожаю удовам та дружинам запасних. Запис до загонів був добровільний.

Ми були схвильовані. Нас кликали до справжньої, реальної і дорослої участі в загальному громадському житті. До нас з приводу цього звертаються навіть із спеціальним закликом.

Цей заклик, видрукований на товстому папері, був вивішений на стіні в першому поверсі, коло директорського кабінета. Ще ніколи в стінах гімназії не вивішувалося на стіні будьякого заклику, адресованого до гімназистів. На стіні біля директорського кабінета вивішувалося досі лише списки зоставлених на другий рік після весняних іспитів та осінніх передержок. Ми були схвильовані й зворушені. Родини запасних не можуть обійтися без нас! Запасних, що наклали життям за вітчизну. Запасних, що б'ються й зараз з ворогом на фронтах. О, так! Будьте спокійні! Певно тримайте в руці зброю, не турбуйтеся за долю ваших родин — ми допоможемо вам!

Заклик був голосно прочитаний і після молитви просто в церкві. Його читав Вахмістр. Тоненький голосок кастрата бренів і вібував на зворушливих і проймальних нотках патетики. Нам спиняло дихання. Нас трусило дрібним тремтінням піднесення. Держава потребує нашої допомоги і звертається безпосередньо до нас, обминаючи навіть звичайні циркулярні інстанції—учбову округу і директора. Заклик закінчувався словами:

„... Исполним долг перед дорогой родиной. Граждане земель русских, отечество призывает вас!“

Це ми—громадяни земель руських! Це нас кличе отечество!..

Вахмістр скінчив. На останніх словах він забрав надто високо, і його вихолощений голосок пустив хрипкого дитячого півника. Він стояв на церковному амвоні, де завжди стоїть тільки піп, і схвильовано скручував у рурочку пергамент заклику.

— Спаси господи!—гукнув з свого місця Мопс.

Ми всі стали навколюшки, похилили голови й затягли церковно-патріотичну кантату:

„... побе-е-ды...“

І враз з нашої пам'яті сплив перед очі нам образ хвильний і зворушливий. Тихе та літнє надвечір'я. Повітря немов стоїть і не шелесне. Вгорі тихо пропливають сріблясті й ніжні пасомка „баб'ячого літа“. Нижче кучерявиться хмарками пахучий сивий димок. То кадить кадилом піп. Десять тисяч солдатів стоять навколюшки. Неквапними солдатськими головами вони тягнуть слова патріотично-церковної кантати —

„... на супротивные да-а-аруя, и твое-е...“

Десять тисяч голосів. Ті самі десять тисяч, що рік пізніше лягли покотом в могилу Мазурських болот...

Від цього образу ридання хапають горло і не відпускають його. Хочеться впасти долі, простелитися по землі і плакати ревно...

А втім, спів кінчається. Образ тане, туманіє, зникає. Шурхаючи подошвами, ми зводимося з колін. Вахмістр подає знак, і ми тісними парами рушаємо з церкви до класів. При порозі стоїть Мопс і жде. Кожна пара, проходячи повз нього, на мить спиняється, немовби чіпляючись за свої власні ноги, клацає закаблукми й перехиляється в попереку на тридцять градусів. Це щоденний уклін директорові. Перемишль взято і віддано, два мільйони життів лягло на полях війни, два роки невмовчно ревуть гармати, а директор все стоїть, немов монумент, чотири сотні попереків схиляються перед ним щодня, а він на привітання навіть не кліпає. Ах, як хочеться бахнути в цю пику кулаком!

Зілов, ідучи в парі з Туровським, шепоче йому своє чергове запитання:

— Слухай, а ти звернув увагу, що, поперше, громадяни, а, подруге, земель руських? Такого ще ніколи не бувало. Громадяни це ж щось таке, знаєш, республіканське. А потім, що це значить — земель руських? Чому — земель? Яких це — земель? Га?

Не доводиться, звичайно, й говорити, що до кінця першого ж дня всі до одного старшокласники записалися добровольцями до загону „польових робіт“. Записався навіть перший учень, син костьольного органіста, Хавчак. З трьох старших класів це становило понад сто чоловіка.

Такий надзвичайній активності чимало сприяло ще й те, що до кінця ж першого дня стало відомо, що на начальника „гімназичного загону польових робіт“ призначено Аркадія Петровича. Це обіцяло чимало цікавого і віщувало цілковиту волю в таборному житті.

Звістка про призначення Аркадія Петровича була зустрінена черговим „великим ура“ — з тупотом ніг і громом парт. Кашин, Теменко і Воропаєв розплатилися за всіх по три години безобіду на кожного.

ГАВДЕАМУС ПІТУР, ЮВЕНЕС ДУМ СУМУС¹

В другій половині червня наш загін, справді, вирушив на польові роботи.

Правда, в загоні вже не було ста чоловіка. На день виїзду загін налічував усього тридцятєро юнаків. Три чверті відпали передостанньої хвилини. Кожний з добровольців мав принести гімназичному начальству писану згоду від батьків. Чоловіка з п'ятдесят такої заяви роздобути не змогли. Їхні батьки не дали своєї згоди. Ще чоловіка з двадцять, як виявилось, були сами хлібороби. Батьки їхні обробляли ґрунти, і синівські руки були потрібні на полі і вдома.

Щодо нашої команди футболістів, то ми всі десятеро, чесно чи не чесно, дістали згоди від батьків і ввійшли до загону „in corpore“. Ввійшов навіть Репетюк, дарма що був він селянин. Його батьки теж дали дозвіл на від'їзд сина на польові роботи.

Серед нашої команди з віддавних городян, та й цілого загону, тільки один Репетюк і був селянин. Його батьки були хлібороби, і він сам щоліта допомагав вдома по хліборобству в хазяйстві. Отже, відмінно від нас усіх, він умів прекрасно відрізнити пшеницю від жита, або просо від гречки. Він умів жати, косити, в'язати, возити, ворушити, молотити. Він розумівся на всіх тонкощах і таємницях сільськогосподарського виробничого процесу. Від цього і без того високий авторитет старшого від усіх нас і капітана нашої команди Репетюка

¹ Студентська пісня латинською мовою: „Радіймо, поки молоді!“

зріс до неосяжних високостей. Він зробився тепер авторитетом абсолютно незаперечним. На представлення Аркадія Петровича директор затвердив Репетюка старостою загону й помічником Аркадія Петровича.

Репетюкове вирішення їхати з загonom всіх нас, звичайно, і зрадувало і здивувало.

— Як же тебе пускають батьки, коли у вас у самих дома хліборобське хазяйство?

На це Репетюк знижував плечима, дещо роздратовано, але дещо й самозадоволено.

— Ах, джентльмени! Що значить „пускають“? Я не кишак, і мені вже дев'ятнадцятий рік. Коли хочете знати, мої мілорди, то не я в батьків питаюся, а вони в мене. Вони темні й неосвічені мужики. Що я їм скажу, тому так і бути. Я їм сказав, що на польові роботи я мушу їхати неодмінно. І все. Крім того, кабальєро, що значить „хазяйство“? Бачили ви колинебудь справжнє „хазяйство“? А ми справжні хазяї, а не якісь там гольтіпаки. Моя присутність вдома потрібна більше для фасону. В батька двадцять десятин, але влітку у нас завжди працює більш як десятеро наймитів.

— Але де ж тепер взяти наймитів? Адже людей не вистачає? Мабуть, і ваші наймити пішли на фронт? — запитав Сербин.

— Звичайно, пішли. Але ж замість них роблять тепер полонені австрійки. У нас круглий рік їх робить п'ятеро. А влітку і всі десять.

— Чому ж, — здивувався Зілов, — цих полонених не пошлють також і до родин запасних?

Репетюк поблажливо потріпав Зілова по плечу.

— Ех, містер, містер! Гімназичний курс не навчив вас практичного життя. Та ж полонених треба і нагодувати і зодягти, а крім того, ще й заплатити за них державі податок? Вкумекали, сер?

Зілов вкумекав.

— А найголовніше, — закінчив Репетюк, — за компанію і циган завіситься. Для мене товариство — це найперша річ. Чи ви воліли б, щоб я поїхав додому і розвалив компанію?

Ні, ми цього не хотіли. Ми сами над усе в світі ставили товариство і компанію. Цього не можна було проміняти ні на які радощі особистого життя.

Ми виїздили рано-рано, на світанку.

День мав бути прихмарний, прохолодний. Густа роса впала за ніч і тепер стікала рідкими, але великими краплями з гушавини садів, через високі паркани на тротуари, під ноги нам. Ми поспішали з різних кінців міста до збірного пункту — гімназичного подвір'я.

В дворі вже стояли три вози і метушився Аркадій Петрович з сторожами й сторожихами. На два вози вони накладали

господарське начиння нашого загону. Там були кошики з посудом, скрині з різною бакалеєю, якої не дістати в селі, багато жерстяних господарських речей: відра, умивальники, миски, чайники тощо. Третій віз стояв напівпорожній. На нього ми скидали свої клунки з речами. Вони були дуже невеличкі і скромні, дарма що виїздили ми не на такий вже й короткий час — аж на два місяці. В кожному клунку була пара білизни, ковдра, запасні штани й багато тютюну. Проте, по клунках футболістів були ще, крім усього іншого, і футболістські буци та труси. Ми твердо вирішили не припиняти тренування, граючи бодай по одному гавтайму в вільні від польових робіт хвилини. Англійські футболісти грали свій щоденний тренаж і на передових позиціях фронту, незалежно від бойових обставин, — під кулеметним вогнем, під гарматним обстрідом, перед атакою. Коли куля вкладала когось з форвардів чи беків, запасний негайно ж займав його місце. Така футболістська романтична побрехенька була поширена поміж нас. Ми, звісно, розуміли, що тут дещо перебільшено, але, в кожному разі, не воліли відставати від англійських спортсменів.

Село, до якого виряджали наш загін, було кілометрів за двадцять убік до Дністра. Воно звалося Носківці.

Точно о сьомій всі збори до від'їзду були закінчені. На ганок гімназії вийшов Вахмістр.

— Ну, господа, щасливої дороги! — пропищав він з високостей свого вежного зросту. — Ми з Іродіоном Онісіфоровичем будемо навідуватися до вас. Приймете нас у гості?

— Будь ласка! Просимо! Ждемо! — гречно загомоніли ми вголос.

— „Щоб тебе в дорозі возом переїхало“, — додали ми стиха.

Вози рушили з місця, деренчачи жерстяними чайниками та відрами. Ми рушили за возами. Двадцять верст до села Носківець ми, звісно, мали пройти пішки. Раптом, вже коло брами, Кашин схпоївся й спинив нашу процесію.

— Хлопці! — скрикнув він. — Адже ми Макара забули! Макара нема!

Ми роздивилися. Макара і справді не було. Опізнився чи зрадив? Саме тієї хвилини, як ми збиралися вирішати це питання, фіртка розчинилась і до подвір'я вскочив захеканий Макар. В правій руці він тримав футбольний м'яч, в лівій — добрий пакунок грубесних книжок. Макар, найфанатичніший наш футболіст, був у нас охоронцем м'яча. Він його латав, мастив касторкою, надував і заклеював камери. Щодо книжок, то, певна річ, без хоч невеличкої бібліотеки Макар не міг би виїхати за межі міста на два місяці.

— Ура, Макаре! — зустріли ми його. — А де ж твої речі, Макаре?

— Розумієш, — заметушився запеклий книжник - футбо-

ліст,—взагалі я не встиг. Поки я зібрав книжки, дивлюсь — без п'ятнадцяти сьома, я скоріше за м'яч і сюди...

Макарова інформація була, звісно, зустрінута гомеричним реготом.

— Як же ти спатимеш Макар без ковдри?

— О! — Макар, виявляється, по дорозі сюди встиг уже про це подумати. — Взагалі, це дурниці! На селі, знаєте, є така штука, зветься половою, в неї можна заритися по шию, і буде тепло, як під периною! Крім того ж, взагалі, сіно, солома і таке інше. А білизни, взагалі, більше одної пари й непотрібно. Там же, кажуть, під боком став — пішов, значить, і виправ собі підштаники...

Вахмістр спустився з ганку й підійшов до Макара теж. Його заінтригував пудовий пакунок з книжками.

— Що це за книжки? — поцікавився він.

— Взагалі, так собі, знаєте, книжки...

— Белетристика? Підручники?

— Ну-да, знаєте, і белетристика і підручники, взагалі...

— Ану, розв'яжіть.

Гомін незадоволення пройшов по нашій лаві. „Що це, догляд? Трус?“

— Ненавиджу... — прошепотів Піркес, і губи його побіліли.

— Розв'язуйте, розв'язуйте! — підохотив Вахмістр уже цілком офіціальним, інспекторським тоном.

Макар знехотя підкорився. Він розв'язав шворку, і стовбчик книжок розсипався по крилу ганку. Вахмістр висмикнув з купи кілька. Це була непогана колекція гуманістів середніх та ідеалістів нових віків з кількома безперечними раритетами. Поміж них були перемішані окремі книжки Конан-Дойля, Бусенара і Жаколіо. А втім, особливу увагу Вахмістра привернули: Юм „Исследование человеческого разума“, Спенсер „Основные начала“ і Аристотель „Етика“. На його обличчі відбилася відразу і здивовання і поблажлива зверхність.

— Невже ви, Макаре, думаете, що розумієте ці книжки?

— Я ще не читав їх, Юрію Семеновичу...

— І не читайте...

Макар промовчав.

Вахмістр раптом кинув бровами на очі. Книжка, яку він висмикнув щойно, не вподобалась йому.

— А це мені доведеться у вас забрати...

— Юрію Семеновичу!

— Да, да! Одержите, як закінчите гімназію.

То був Герцен „Кто виноват“.

— Алеж це белетристика, Юрію Семеновичу!

— Це нічого не значить.

— Алеж, взагалі, я мушу її віддати, Юрію Семеновичу. Це книжка не моя...

— А чия?

Макар змовк. Ми стояли довкола, спохмурнілі й сердиті. А втім, перш за все нам було просто нудно. Нудно від цієї гімназії, її Вахмістрів та їхнього за нами нескінченного догляду. Піднесений і веселий настрій від'їзду та передчуття невідомих, незвіданих ще пригод був зіпсований. Прохолодний і росяний бадьорий літній ранок втратив усі свої принади й радощі. Стало просто хмарно, сіро і тоскно. Ми були гімназисти, стояли серед гімназичного двору, і інспектор гімназії відбирав у нашого товариша недозволену книжку. Нудьга!

Нарешті, залишивши книжку в бездонній інспекторовій кишені, ми виїхали. Наш похід рушив упоперек міста до західних його околиць, до військового шосе. Місто прокинулося вже давно. Назустріч нам траплялися робітники, що поспішали на роботу, та хазяйки, що поверталися додому з базарів. Наш похід привертав загальну увагу. Стрічні спиналися й проводили нас зацікавленим поглядом. Три десятки гімназистів марширували за трьома возами з різним манаттям. Куди й пощо? Відповідь народжувалася тут же, на тротуарі. Гімназистів теж мобілізовано. Те, що ми простували до західного шосе, якнайбільше підтримувало таке припущення. Жалісливі хазяйки зітхали і втирали кінчиком хустинки сльози з очей:

— Вже й до дітей добираються! Господи ти боже мій!

Нам було трохи смішно, трохи незручно, але ці жалісливі припущення трохи лоскотали наше юнацьке, невибагливе ще, самолюбство. Ми почували себе так, немовби й справді до нас „вже добралися“.

За кілька хвилин ми проминули останні приміські хатки, і місто залишилося позаду. Теплий і вільний степовий вітрець прожогом вишмигнув з байраку і вдарив нам зненацька просто в обличчя. Немовби хотів спинити нас своєю довгою, пустотливою рукою, немовби загравав з новими спільниками своїх привільних забавок. Щоб не затхнутися, треба було хапнути повітря ротом і глибоко потягти його в найдавші закутки легенів, поки не робилося боляче в плечах. Тоді вітрець вдарив удруге, ще дужче, і немовби жбурнув на нас повною жменею гарячої, безмежної юнацької радості. Чорт забирай! Хай там що, а ми ж за межами міста, за межами гімназичної дисципліни та класичних дисциплін. Пілі й Вахмістри zostалися там, позаду, он серед тих віддалених будівель і дахів. Попереду аж два місяці волі, цілковитої волі, без позашкільного догляду, в зовсім нових, незнаних, навіть і неуявних, умовах невідомого, ніколи небаченого села! Чорт забирай, але це надзвичайно! Груді розпиналися від буйних і нестримних юнацьких радощів. Попереду—нове й принадне життя, задушевна товариська компанія і безліч таємничих пригод!

— Господа, — запропонував Аркадій Петрович, — треба заспівати!

Аркадій Петрович зняв і закинув на віз свою формену, з золотими гудзиками й зірками на комірі, учительську ту-журку. Тепер, в самій сорочці, він був схожий ні в якому разі не на педагога, а скоріше на гімназюра-восьмикласника, дарма що й лисуватого. Хотілося підійти тісно й за-гилити йому кулаком по спині.

— Гавдеамус ігітур, ювенес дум сумус, —
Пост юкундам ювентутем, пост молестам сенектутем,
Нос габебіт гумус!

Віта ностра бревіс ест, бреві фівіетур, —
Веніт морс вельоцітер, рапіт нос атроцітер —
Неміні парцетур!¹

— О, если б дамы все по воздуху летали,
Тогда бы гимназисты авиаторами стали!
Всегда, всегда, с полночи до утра,
С вечера до вечера и снова до утра!

За чотири години путі похриплими, надірваними голосами ми переспівали достоту весь наш гімназичний пісенний репертуар. Заспівували Аркадій Петрович і наш неодмінний співець — Матьожа Туровський.

НОВІ ЗЕМЛІ ВІТАЮТЬ НАС

Ми спинилися на пагорбі.

Звідси, з узвишшя, ми бачили світ довкола нас великим радіусом кілометрів на двадцять. До обріїв, скільки сягало око, чергувалися картатою плахтою луки, поля і толоки. Де-не-де їх несподівано розтинав байрак з хаотичним розчепір'ям ярів, приярків і переярків. Де-не-де хвилюю стіною здіймався грабовий перелісок з молодим зрубом. Який широкий простір! Яке вільне й непережитне почуття простору!

Впрост перед нами в глибокій балці лежав величезний і чистий став. Він був до півкілометра вширшки і кілометрів два вдовжки. Він кінчався греблею, млином і вузькою річечкою. Але за півкілометра річечка знову розпливалася великим плесом трохи меншого, широкого й чистого ставу. Потім знову була гребля, був млин, і витікала вузьенька річечка. І так — скільки бачило око, без кінця, поки третій чи четвертий став не зникав за зворотом розлогої, широкої балки. Став, гребля, млин, річечка, став — так майже колом оперізувало величезний, плескатий горб, покатований

¹ Радіймо швидше, поки ми юні, — після короткої юності, після хворобливої старості нас прийме земля. Життя наше коротке, скоро кінчиться, — прийде невблаганна смерть, вхопить нас несподівано — нікого не обмине!

чотирикутниками полів, покраяний смугами доріг, обсаджених столітніми деревами, поцяткований кучерявими зеленими кучугурами дерев. В центрі горба, в гушавині садів і в плямах широких доріг, білили й синіли хати під стріхами. То були Носківці.

Ху, як це було прекрасно!

— А он і гади! — скрикнув Кульчицький.

— Хто?

Кульчицький кинув рукою вниз, по дорозі до греблі, в балку. Звідси, назустріч нам, їхав селянський віз, запряжений волами. За ним лівово посувалося кілька селян в мальовничих подільських біложовтих сіряках наопашки. Жовтаві пшеничні брилі, немов велетенські німби, лежали на їхніх головах. Попереду, кроків на сорок ближче до нас, шпарко крокувала ще якась окрема фігурка, в білій сорочці, без сіряка і без німба пшеничного бриля. Нам навіть здалося, що на голові в неї був звичайний гімназичний кашкет. А втім, вона зникла з поля нашого виду, завернувши за вигиб узвозу.

— Які гади? — спитав Піркес.

— Про яких гадів ви говорите? — поцікавився й Аркадій Петрович.

Репетюк криво всміхнувся, кинувши скося ворожим оком на Броньку Кульчицького:

— Вам незрозуміло це, Аркадію Петровичу? Тут так дражнять хліборобів, однаково — хазяїв чи просто голодранців.

Аркадію Петровичу кров ударила в лице:

— Та що ви кажете? Це ж страшно злісно! Яка гидота казати так на народ! Як вам не соромно, Кульчицький, повторювати такі хуліганські вислови?!

— Це зовсім не хуліганство! — заступився за товариша Воропаєв. — Ви помиляєтесь, Аркадій Петровичу. Тут так говорять на мужиків, без особливої до них злості.

— Алеж повинна б бути якась причина для такого жорстокого прозвища? Воно ж свідчить за величезну ненависть. Його спородити могла тільки люта ворожнеча.

— Що ж, — відгукнувся знову Репетюк. — Можливо, така ворожнеча й небезпідставна. Я думаю, вона ґрунтується на звичайних задрощах.

— Тобто?

— Це прозвище поширено у нас на Поділлі поблизу міст і заводів. Міські голодранці заздять багатшому й забезпеченішому життю сільських хліборобів-хазяїв.

— Але, — подав голос і Зілов, — не всі ж хлібороби однакові хазяї, ви сами це сказали, Репетюк. Адже й серед них є також голодранці?

— Авжеж! Але механічно це прозвище пішло на всіх.

— А я гадаю, що це звичайна панська, власне — дрібно-панська, шляхтицька лайка, — скоріше подумав уголос, аніж

проказав Піркес.— А від шляхти вона пішла до тих міщан, які сами ще недавно покинули хліборобство для простішого й легшого заробітку в місті. Я чув це прозвище. Але чув його з вуст поїзних кондукторів, коли вони ловлять зайців-переселенців, з вуст швейцарів, коли вони не пускають селянина до зали першого класу на вокзалі, з вуст перекупки, коли селянка продає пляшку молока на копійку дешевше проти неї. І кондуктор, і швейцари, і перекупка ще кілька років тому були сами селяни. Але тепер вони хочуть бути городянами і дуже ображаються, коли їх такими не вважають. Вони переймаються шляхетським, панським презирством до селян, до тих, хто, за їхнім же виразом, „барбається в гною“, і гадають, що цим підносяться на вищий щабель міської культури! Ідіоти!

— Браво, Піркес! — закричав Аркадій Петрович. — Ваша теорія прекрасно аргументована! З вас буде блискучий адвокат! Але уговоримося, друзі, що в нашому з вами лексиконі цього ганебного епітету не буде.

В цей час зза вигибу узвозу, просто до нас, виринула та невиразно бачена внизу фігурка. Тепер була це вже й не фігурка, а доволі кремезна, дарма що юна, постать. На голові в неї і справді був гімназичний кашкет.

— О! Мілорд, а ви якими судьбами тут?!

Весело оскірюючися з загорілого обличчя, до нас підійшов наш однокласник Потапчук.

— Драстуйте, Аркадію Петровичу! — скинув він кашкет до педагога. — Здорові, хлопці! — привітався він і до нас, вдаривши найближчого своїм здоровенним кулаком по плечах.

Зустріти серед невідомих полів і ланів, під неосяжним і вільним небозводом, в гарячих проміннях літнього сонця свого шкільного товариша — це особливо весело і приємно. Ми оточили Потапчука з радісними вигуками й замолили його кулаками всі враз. Сердега насилу видерся.

Семен Потапчук, не зважаючи на свою дебелиу й кремезну, несподівану для сімнадцяти років, постать, був у нас в класі малопомітною й невидатною особою. Він був дуже тихий, скромний і спокійний. Не позначаючися видатними здібностями, він був проте, всупереч гімназичним традиціям, дуже ретельний і старанний до навчання. Але науки не дуже йому давалися. Він перелазив з класу до класу щороку з неодмінними двома передержками. Це давало привід майже щороку ж виключати його з гімназії за „невнос плати за право учения“. Не тільки педагогічна рада, а й батьківський комітет міркували так: яка ж рація витратити безплатне місце на неретельного й неталановитого учня? І щоразу, поблукавши тижнів зо два вигнанням з гімназії, Потапчук повертався, нарешті, коштом спеціальних благодійних вечорів, або ще через якийсь принагідний випадок. Був Потапчук одним з найбідніших

учнів нашого класу. Він навіть не мав ніколи власних підручників і користувався тут також з ласки товаришів. Нічого більше ми про Потапчука досі не знали. Тепер же от виявлялося, що він був селянський син. Із села Носківець. Його мати, удова, мала в Слобідці мікроскопічну хатку з мікроскопічним коло неї городом. Щодо землі, то стара Потапчукова мала її всього півморга¹, за три кілометри від села.

Поява Потапчука тут, далеко від міста, була нам надзвичайно приємна. Те, що він, виявляється, жив у самих Носківцях, де мала розпочатися наша хліборобська і взагалі життєва діяльність, було приємно двічі. О, тепер все буде гаразд! Потапчук все нам покаже, розкаже і всього, чого треба, навчить! А втім, треба сказати, особливу радість виказав Макар.

— Хлопці!— мало не зайшовся він.— Це ж чудово! Потапчук — одинадцятий! Він не поганий футболіст! Звичайно, взагалі, трохи доведеться підтримувати. Ми перекинемо Воропаєва на місце Жайворонка, а Потапчук стане за першого бека. Га?

Жайворонкове місце — правого гавбека — так і зоставалося досі порожнє. В місті ми знаходили завжди когось на заміну, але споміж інших членів нашого загону, крім нас, не було зовсім футболістів. Потапчук, дарма що й не був великим майстром, але в футбол грав і інколи навіть не без успіху. Макарова радість була зразу ж підтримана всіма. Потапчук теж дав свою згоду, попередивши, що „тільки навряд, щоб нам захотілося після поля ще й ганяти м'яча“. Ми зухвало на це посміялися.

— Рушаймо! — заохотив нас Аркадій Петрович.

— Гайта - в'їо! Вішта в'їо! — засмикали віжками наші фурмани і, порипуючи загальмованими колесами, наші вози покотили узвозом униз, у балку, до ставу, до греблі й млина. З веселими вигуками, зраджуючи нашу семикласницьку дорослість, ми раптом кинулися попереду возів навипередки. І панорама Носківець кинулася назустріч нам. Шокроку вона наближалася й виразнішала. Село бігло назустріч нам — з усіма своїми вулицями, майданами, садками, обійстями та будівлями.

Ми були мандрівники, навігатори, сміливі мореплавці, і це якийсь невідомий острів сплив назустріч нам із надр океану, з тайни. Непозначений досі на карті, він трапився нам на нашому морському шляху. Дивне, невідоме і дике плем'я заселяє цей острів. Ми перші мусимо відкрити, вивчити й просвітити його. Його, це дике плем'я, що не має навіть певно й остаточно визначеного наймення. Гади? Мужва? Народ? Хлопи? Хлібороби? Селяни? Селюки?..

Ми мусили встановити це.

¹ Менше як чверть гектара.

Перший наш хліборобський день нам довелося робити на полі в сільського старости.

Сільський староста був дука на ціле село. Він не був сам запасний, не мав таких і поміж родичів. Навіть синів у нього на війні не було, бо був від першої жінки бездітний, а друга породила йому чотирьох дочок. Ці чотири дочки, ситі й огрядні дівки, разом з найнятими женцями мали легко і швидко впоратися на десятидесятинному старостівському ґрунті. Допомагати їм не було ніяких підстав. Але дарма, ми мусили почати нашу роботу саме тут.

Справа в тому, що ніхто з селян, жодна з дружин запасних, допомагати яким ми приїхали, не погодилася пустити нас до себе на роботу...

Перші реакції на прибуття нашого загону до села були, правда, найрізноманітніші. Наймолодші й найстарші — дітваки й діди — зустріли наш приїзд однаково: — „О! Вже й паничів на роботи присилають!“ Підлітки вимовляли цю фразу з інтонаціями задоволення: нарешті, мовляв, і до білоручок-нероб добралися! Діди проказували її з інтонаціями гіркого нарікання: „Глядіть, люди добрі, до чого дожилися! Паничів, і тих вже на роботи посилають!“... Чутливі баби зустрічали наш в'їзд у село, підперши щоку рукою й журно на неї похилившись. „І такі ж молодесенькі, — жалісливо схлипували вони, — а вже набілізовані!“ І баби бралися причитувати... Щождо людей серйозніших, на яких, власне, й держалося зараз все господарське життя села, спустошеного дворічними мобілізаціями, тобто парубчаків до вісімнадцяти років, дівчат та молодиць, то вони зустріли наш похід скептичними і ніяк не двозначними кепкуваннями. „І що вони можуть, отакі шмаркачі? — простісінько нам у вічі говорили вони. — Та ж вони тільки хліб попсують. Там того жита чи й вжнуть, а вже руки собі повжинають і ноги повикожують!“ Закінчувалися такі фрази глузливим реготом і вже зовсім непристойними епітетами на нашу адресу. Ми були збентежені, засоромлені й обурені.

— Гади і є! — констатував Воропаєв.

— Вертати додому, коли так!

До цього схилився навіть Аркадій Петрович, сам збентежений і ображений. Одначе більшість схилилася зовсім до іншого:

— Довести, що робити ми можемо не гірше від інших. Дарма що ми „такі молоденькі“ і що ми „білоручки“.

Особливо затявся Ваня Зілов. Він змалку був привчений до найтяжкої фізичної праці в батьковій кузні, і тепер його самолюбство було вражене.

— Ми підемо на поле до Потапчука і на ньому продемонструємо, що і як ми можемо.

Це була прекрасна ідея. Адже на полі в нашого товариша Потапчука ми могли повчитися, не турбуючись, що з кожного нашого огріха хтось глузуватиме.

Проте сам Потапчук категорично відхилив нашу ідею. Поперше, його родина складалася тільки з нього та матері і ніяких запасних не мала. Подруге, його поле було таке мале, що вчитися на ньому тридцяти чоловікам — це значить зіпсувати весь Потапчуків урожай. А потрете, він, Потапчук, волів сам собі впоратися з своїм півморгом.

Отут і прийшов нам на допомогу сільський староста. Він вважив це за свій обов'язок, як представник місцевої влади. Адже за це могла йому десь потім від когось вийти якась подяка. Та й що гріха таїти, варт було рискнути півморгом для нашого навчання, щоб потім, вдвоє швидше обробившись за нашою допомогою, послати дочок на поденне. Адже робочі руки були дорогі, і найбідніші вдови та запасні любісінько віддавали з урожаю третій сап. А до війни він сам платив десятий і навіть п'ятнадцятий.

Ми вирушили на поле на світанку другого дня.

Була четверта година, і шойно розвиднювалося. Деревя й кущі стояли довкола тихі й непорушні, похилившись додолу важкими, росю набряклыми вітами. Скажено метушилися й гомоніли по дворах і серед вулиці величезні зграї горобців. Лінивою ходою виходили за ворота корови, здіймали голови догори й довго, протяжно і гучно мукали. Потім спускали голови до землі й тихо брели за чередою. Незчисленні півні перегукувалися з усіх кінців привітальними й радісними криками. Їх перегукувалося щонайменше кілька сот, але спосеред тих кілька сот голосів не було й двох подібних між собою. Зверху сивою, безбарвною і рахманною брилою нависло порожнє вранішнє небо. Воно було низьке, і світ під ним здавався такий маленький і обмежений: оці дерева, кущі, вулиця, корови на воротах, череда і крики півнів. Та ще на сході на чверть небозводу гаряче палахкотіла червоно-гаряча смуга. Там от-от мало зійти сонце. Воно мало зійти, здійняти навислу брилу сивого неба і в своїх безмежних проміннях показати зразу цілий — величезний, неосяжний, прекрасний — світ!

Ми йшли, кулячися й здригаючи від вранішнього холодка. На лівому плечі в кожного обгорнутий жмутом сіна лежав серп, за очкуром стирчав дебелий тесаний юрок. Ми мали жати і в'язати. В ті часи на Поділлі і пшеницю і жито неодмінно жали. Косили лише ячмінь та овес. Позаду нас ішли четверо старостиних дочок і двоє чи трое його найманих жінок. Вони голосно перебалакувалися між собою і жирували з стрічними парубками. Їхня горлова, подільська, вимова брєніла твердо і дзвінко.

Зілов уважно прислухався до балачок позаду.

— Ви помітили, хлопці,—за якийсь час заговорив він,— як чудно вони говорять. Я, щось погано їх розумію...

— Дуже шкода, мілорд!—озвався Репетюк, і в голосі його забренило щось подібне до образи.—А я от чудово розумію!

— Ну да! Бож ви сами селянин... Яке це, справді, свинство! Довкола нас селяни, вони, так би мовити, годують нас, а в гімназії навіть не викладається малоросійської мови!

Теменко пирхнув. Репетюк зневажливо всміхнувся:

— Ви, граф, надто наївні і не осягли ще підвалин Російської імперії, дарма що вам вже, либонь, шістнадцять років. На перший раз, будьте ласкаві, віконт, і запам'ятайте, що малоросійської мови нема. Ця мова зветься українською, а люди ці—українці. Добрали, сер?

— Треба буде неодмінно навчитися добре цієї мови, поки ми тут,—сказав Зілов.—Як ти гадаєш, Сербин?

— А пам'ятаєш, Зілов,—замість відповіді скрикнув Сербин,—як ми зустріли перших полонених на військовій рампі? І Матюжка тоді теж був, пам'ятаєш? Вони теж говорили так само?

— Нічого дивного, сер! То були галичани. І під Австрією і під Росією живе чимало українців. Це трагедія України, кабальєро...

— України...—Сербин проказав це слово і прислухався, як воно звучить.—А чому треба казати українці, а не малороси? Адже вони такі ж руські, як і ми?

На цей раз пирхнули і Теменко, і Туровський, і Піркес.

— Бігме!—заговорив несподівано і Теменко:—Руські сами по собі, а ми сами по собі. Як от серби, болгары, поляки. Тільки от уже скільки років, як нас підкорили поляки, а тоді Росія з Австрією і нас і поляків. І казати на нас „малороси“—це кепкувати з нашої несаможитності.

— Значить, ти теж українець?

— Українець.

— Алеж ти не селянин. Не хохол?

Теменко почервонів і не знайшовся, що відповісти.

— Сер!—прийшов йому на допомогу Репетюк.—В українському народі, справді, найбільше селян, але маємо ми українців і чиновників, і поміщиків. Є навіть генерали українці! А от хохлів ніяких на світі нема. Ви зробите нам, мілорд, велику послугу, коли й зовсім забудете це образливе слово.

— Хіба це лайка?

— Приблизно. Вам же не буде приємно, кабальєро, коли я казатиму на вас „кацап“?

— Мені все одно.

Така відповідь дещо спантеличила Репетюка, але він зміркував і стенив плечима:

— Звісно, віконт! Бож ваше національне почуття не вражено. А нам „хохол“ і „малорос“ дошкуляють так само, як євреям „жид“. Правда, Піркес?

Аркадій Петрович притишив ходу і почекав на нас. Він чув усю розмову. Непохвально поглянув він на Теменка і Репетюка.

— Все це прекрасно! — захвилювався він. — Але даремне ви, Репетюк і Теменко, прищеплюєте колегам шкідливі українофільські та сепаратистські погляди, що підривають основи єдності всіх племен великого руського народу! Ви й сами можете за них вилетіти з гімназії і підведете молодших. „Україна“ — це просто собі поетичний образ, який ми зустрічаємо в творчості деяких наших письменників. Яких саме, скажіть, Туровський? Правильно, Гоголь і Пушкін, — коли вони торкаються історичного минулого Малоросії. Щождо малоросійського наречія...

Вулиця скінчилася, і ми вийшли за село. По ярах, схилах і згірках, скільки бачило око, до самого горизонту, схованого за ламаними й гнутими лініями горбистих обріїв, скрізь половіли багаті, стиглі жита. Благенький вранішній вітрець вдаряв то тут, то там по верхах полів і плямив дрібними нервовими брижами величезний розлогий і спокійний ландшафт. Враз червона заграва просто нас на сході зблякла й зблідла. Ту ж мить гарячий огонь ударив нам у вічі і попик зіниці. Мимоволі ми міцно примружилися. Але ласкаве, ніжне тепло зразу ж залоскотало лиця й стулені повіки. Несподіваний присмак — смак чистого тепла — з'явився на устах...

Коли, за мить, ми розмружилися — зза обріїв, просто в вічі нам било шедрим промінням нестерпно-яскраве й зворушливо-ласкаве сонце. Воно залило все довкола своїми скісними ще, але незмінно могутніми проміннями і вмить запанувало над усім. Нічні тіні сполошилися й кинулися врозтіч. Сонячні проміння кинулися зразу ж за ними наздогін. Вони переймали їх і тут же, на очах всієї природи, пожирали і поглинали. Довгі тіні коротшали, вужчали, тислися і, подолані, покійно лізли в радісну сонячну пащу. Сонце пробиралося скрізь, його проміння просякало в найтемніші й потаємніші закутки. Воно проникало навіть у груди, в серце людини. Воно роздимало груди живою радістю і примушувало серце битися дужче, чіткіше й голосніше...

Старостине поле було зразу за сільською околицею. Наше навчання почалося при перших же проміннях висхідного сонця. Інструктори — Репетюк та Потапчук — побрали серпи і швидко пройшлися один за одним вздовж приділеної нам полоси. Серпи свистіли в їхніх руках, і з тихим шелестом падало позаду їх ізжовкле, тучне жито. З сусідньої ділянки, де розташувалися найняті жниці, почувалися здивовані вигуки:

— Матінко моя, та ж за ними й не вгнатися!

Сам староста, що був присутній тут же, схвалив спробу наших інструкторів і виказав своє з приводу цього цілковите задоволення:

— Ну, тебе, Петре, я знаю, ти, либонь, ізмалку по наймах тута товчешся, а он... панич... — він з пошаною поглянув на Репетюкове пенсне, — панич не знаю вже де науки набралися, а перед тобою не здадуть. З поміщицьких будете? — учтиво поцікавився він в Репетюка.

— Ні, я з хазяйських...

— Ага, так, так, — учтивість з старостиного обличчя, одначе, зникла.

Наука почалася. Затиснувши міцно серпа у правій руці, треба було нахилитися і впоротися кінцем серпа в тісну гушавину стеблин, описавши велике півколо. В цім півколі, тобто тепер в середині серпа, мало бути рівно стільки стеблин, скільки може в цей час охопити розтулена жменя лівої руки. А також — скільки стеблин, стиснутих тісно, може, не напружуючися надто, переполоснути в своєму зворотному рухові пилясте лезо серпа. Після того треба вижате пасмо перекинути рівно, не розсипавши, через ліве плече і кинути на стерню позаду себе. Крім того, щоб не спинятися й не наздоганяти потім себе самого, треба навчитися слідкувати за своїми ногами. Їх треба пересувати в такт зажинові, переступаючи лівою на першому і правою на другому, зворотному, рухові руки. Зажинати треба вершків на два від землі. З женця, що зажинає при корені, глузують, що він „цирульник“. Женця, який лишає високу стерню, дражнять „патлатим“.

Треба сказати, що весь цей процес здається складним тільки по-писаному. Насправді, нічого складного в ньому нема. За півгодини вже кожний з нас опанував секрет зажину. Правда, за ці півгодини ми далеко відстали від жниць, які йшли сусідньою половою. Ми вижали якраз половину того, що вижали за цей час чотири старостині дочки. Втім, у другі півгодини ми, тридцятєро, вже вправилися вирівнятися з ними чотирма, дарма що десятеро з нас закривавили собі руки, а Макар начисто відтяв собі м'якуш лівої руки.

Зате ще за півгодини ми раптом з жахом відчували, що це вже край, і далі робити не сила. Руки горіли, голова гула, в'язи розламувало. Найгірше ж було — нахилитися. Поперек реагував страшним і зовсім нестерпним болем. Кістки, здавалося, зійшли з своїх місць, вони терлися одна до одної, і кістка щосекунди загрожував розсипатися.

Першим, як йому здалося, дезертирував Сербин. Сонце пекло немилосердно, губи зсохлися, в очах пішли темні брижі. Сербин відкинув серп і накарачках поплазував у рівчак. Рівчак був тут же, десять кроків набік, при дорозі, але здавалося, то були не кроки, а кілометри. Рівчак! Скоріше б у рівчак! Ніколи нічого ще не ждав так Сербин, як от долізти мер-

щій до рівчака, сховатися від людських очей і наревтися досхочу...

Але заревти йому не пощастило. Рівчак вже був зайнятий. Там лежали Зілов і Аркадій Петрович.

— Розумієш!—застогнав Зілов назустріч.—Це, очевидно, працюють якісь інші м'язи. Я можу гупати молотом по кувадлу щодня три-чотири години вранці, а тут за дві години мене розломало просто надвое.

Тоді Сербин, не криючися, витер сльози.

— Я повернуся додому. Хай йому чорт! Так і буду біло-ручкою! Хай! Що я можу зробити?—Він схлипнув і заплакав.—Мені руки зараз повідпадають. А спина про... просто... спу... пу...

Аркадій Петрович застогнав і розплющив очі.

— Друзі,—прохрипів він,—будь ласка, намочіть мені рушника свіженькою водою... в мене голова розвалюється... і я сам не зможу... ніяк...

Зілов взяв рушника і, постогнувши, поліз з рівчака на поле. Вода була в тикві на сусідній ниві. Сербин посунувся і собі. Лежати він, виявляється, теж не міг. Коли він рухався, поперек не так дошкуляв.

Коли вони з Зіловим підійшли до п'ятнадцятки, під якою стояли тикви, там були дві старостини дочки. Вони жадібно пили воду, заломивши голови й перекинувши тикви до рота. Тоненькі струмочки води стікали їм з кутків рота і жваво бігли по шії, по грудях, за пазуху.

— Йой!—верещали жниці, немов би їх хтось лоскотав, і розтирали сорочкою п'яточки води по гарячих, розчервонілих тілах.

Зілов з Сербином напився й собі аналогічним способом і намочили Аркадієві Петровичу рушника. Жниці поглядали на них скоса, грайливо посміхаючись.

— Йой, біднесенькі, якось заморилися, бігме!

Силкуючися потрапити їм у тон і відповідати їхньою ж мовою, Зілов солідно й недбало відказав, що вони зовсім і не заморилися, а просто в їхнього начальника від сонця заболіла голова, і вони прийшли намочити ганчірку.

— Ая, ая! Там вже чи голова чи не голова, а попервах переболіти кожному тра!—І жниці весело, проте співчутливо, зареготали.—А й молодесенькі ж ви які! Чим воно там і робити?—І старша поплескала Зілова по плечах і помацала йому груди. Її рука неждано зустріла дебели, витреновані й загартовані м'язи спортсмена й коваля.—Йой!—здивувалася вона.—Та ж воно здорове яке!

В цих словах було і здивування, і пошана, і ще щось—незрозуміле, але хвильне: не то заздрість, не то якась пожадливість. Зілов відчув раптом, як, невідь із чого, він червоніє.

Старша підперла щоку рукою і зажурилася:

— Отакий і Савка мій був перед тим, як його на війну забрато. Виссали вже з нього, мабуть, і соки і молоки. Йой, горенько мені бідній, і що ж то я буду робила? Нікому за мене дбати, нікому мене й пригортати. Горпино!— гукнула вона до другої.— Ти Савку мого пам'ятаєш? Ото легінь був! Га?

— Був... пам'ятаю,— ліниво відказала та. Її увагу забрало зараз зовсім інше. Її зацікавили постולי на ногах у Сербина. Їхавши на польові роботи, Сербин сходив на ярмарок і купив собі справжні, хороші, міцні й красиві селянські постולי.

— Ич, постולי які!— заздро протягла вона.— Що добрі, що дебели! І мені б по нозі саме впору!— Вона поглянула на свої босі ноги і закотила спідницю до колін, милуючися з своїх литок, м'язистих, смуглявих і міцних.— Виміняй парубче, постולי, га?

Сербин зустрів її пильний і гострий погляд, якийсь такий чудний і таємничий спід примружених повік, і розгубився. Він не знав, що сказати. Він розумів, що це жарт, але він розумів також, що це й не жарт.

— Ну да,— нарешті, знайшовся він.— А що ж ви мені за це дасте?

Жінка подивилася на Сербина ще уважніше, ще таємничіше і ковзнула поглядом по цілій його постаті. Сербину чомусь зробилося ніяково...

— Та вже дам...

Вона не докінчила. Сербин глянув на неї, на молоду, красиву, струнку й добре розвинену жінку. Він відчув, що червоніє — як рожка, як мак, як сама кров. Кров ударила йому в голову, в руки, в ноги. Удар був такий сильний, що він мало не захитався. Він хапнув повітря й присилював себе втриматися на ногах. Але кров ударила вдруге і втретє. Ху, чорт, він ніколи й не думав, що в нього так багато цієї самої крові!

— Що?— не то сказав, не то тільки хотів він сказати, хапаючи висхлим, шорстким ротом гаряче повітря пропеченого полуденним сонцем липневого дня.— Що?

Але обидві жниці раптом зайшлися сміхом і, війнувши спідницями, зникли за копою.

Коли туман одлинув з Сербинових очей, він глянув на Зілова. Зілов стояв зовсім білий.

— Га?— спитав він.

— Ну да...— відказав Сербин.

І раптом вони відчували, які молоді, здорові й міцні вони. Їм зовсім не боліли попереки, їм зовсім не шуміло в головах. Вони не почували найменшої втоми. Навпаки, їм так хотілося робити, рухатися, діяти. Забувши віднести Аркадію Петровичу рушника, вони похапали серпи й кинулися до полоси. Не перепочиваючи, вони жали до снідання.

Втім, перший робітний день довелося закінчити раніше, ніж відразу думано. До третьої години всі наші жінці, за винятком лише Потапчука, вибули з строю і звалилися з ніг. Вирішено перший робітний день, як учбовий, закінчити раніше проти норми. За нормою ми мали робити до п'ятої години.

Розбиті, розламані, виснажені, ледве волочачи ноги, але щасливі і горді, ми повернулися до села. Перший день закінчено з непоганими для першого дня показниками. Чотири копи ми все ж таки поставили. Це двісті сорок снопів. Пересічно по десять на брата. Правда, молодіці повижинали за цей час по копі. Алеж це було тільки шестеро проти нас. Ура! На відзнаку нашої перемоги ми ввійшли до села з піснею.

Але, добравшись додому, ми враз охляли й підупали. Пісня забрала останні наші сили. Ми ледве переступили поріг.

Жити мали ми в місцевій школі. З чотирьох її класів було винесено парти і просто на підлогу накидано горами сіна. Це й було наше „умебльовання“—наші ліжка, наші крісла і стільці. Кожний одгорнув собі купу сіна й кинув на неї простирало, ковдру і клунок. Це була його постіль і взагалі його куток. Ми розмістилися в трьох класах по десятеро, а четвертий зайняв Аркадій Петрович. Ідальня була влаштована в коридорі. Вздовж вікон ми зсунули вузькі і довгі класні столи. Наше повернення з поля вітали густою парою два казани—з борщем і з кашею. Дека з накрайним свіжим житнім хлібом, тридцять жерстяних мисочок і тридцять запашних новеньких липових ложок лежали довкола їх. Аромат їжі вдарив нам у зморені голови і сп'янів, як ефір.

Істи! Ах, як хотілося їсти!

Але перед тим, перед їжею, перед обідом, треба було хоч на секунду спочити. Отак—кинутися на гору пахучого сіна, простягтися горілиць і розкинутися на м'якому змореними, змученими, виснаженими членами. Руки, ноги, крижі, в'язи і попереки. Ох, попереки насамперед! Бідний, нещасний попереки! Примружити очі й замовкнути! Не говорити, не чути! Ні, не спати, і не дрімати навіть, а так тільки—примружити очі й глибоко зітхнути...

Куховарка марно бігала коло нас, марно гукала і штурхала нас попід боки. Майже ніхто з нас так до ранку й не звівся. Розкішний борщ, чудова каша заохололи й застигли. До них ніхто й не торкнувся.

Тільки ввечері чи вночі,—а, може, то було і не тої, а зовсім іншої ночі,—словом, коли вже в класі було зовсім поночі, Кульчицький і Воропаєв раптом почали нас будити. Вони бродили серед нас, наступали нам на ноги, зашпурхалися, падали через наші тіла і хихикали. Вони хапали кожного з нас по черзі, трусили, в ажитації щось шепотіли нам у вуха, дихали просто в лице гарячим схвильованим диханням, сіпали

за руки й ноги, доскотали під ребрами. Вони розповідали щось хвильне, манливе і стидне. Серце починало сполохано колотитися, в уяві починали ворухитися неясні спокусливі образи, організм уже готовий був прокинутися зовсім. Але втома брала своє. Серце слабло, обрали поринали в туман, ми тільки мукали, мотали головами, дригали ногами, одбивалися від напасників і валилися знову на сіно. Вони не були вони, вони не були реальні, вони — снилися. То був тільки сон. І все зникало, потопало й гинуло в чорному, непереборному, всемогутньому сні. Ніч тривала безкінечна, як вічність, і промайнула коротко, як мить. Ніч після важкої фізичної праці на привіллї — вона була прекрасна, і життєдайна, і втомна, як сама юнацька мрія про жінчину.

ЖИТТЯ ВЛАШТОВУЄ НАМ ЗУСТРІЧ

Не минуло й тижня, як ставлення до нашого загону в селі змінилось докорінно.

За цей час кожний з нас пересічно досяг половини рівня роботи справжнього найманого женця. Це значило, що нас тридцятьоро могли легко замінити п'ятнадцятьох кваліфікованих женців. Дістати таку допомогу безплатно — кого ж це не мало привабити?

Тепер щоранку, вдосвіта, ми прокидалися в своїй школі, немов у баштах обложеної фортеці. Гомінкий і галасливий натовп жіноцтва оточував наш дім. Вони стукали в двері, сварилися між собою й лізли у відчинені з ночі вікна наших класів. Коли невиспаний Аркадій Петрович з'являвся на ганку, протираючи свої посоловілі очі, юрткий жіночий натовп кидався до нього й достоменно збивав його з ніг. Жінки шарпали його за одєжу, тягли кожна до себе, видирали його з рук своїх супротивниць. Переляканий Аркадій Петрович рятувався тільки тим, що вчеплявся за поручні і не давав себе одірвати від східців.

Один проти півсотні, або й більше, жінок він був абсолютно безпорадний.

Жінки репетували:

- Папоньку! До мене сьогодні!
- Гаспадин начальник, ви вчора мені обіцяли!
- Паничику ріднесенький, мені б хоч би з п'ятеро! Йй же богу, пшениця повисипається! Перестояла вже!
- Бреше вона! Йй невістка з дітьми помагає!
- Собака бреше, а ти за нею!
- А різала - порола! Ти думаєш, як твоєму егорія пришили, так ти вже сама главна на все село? А в мого он обидві ноги прострелені!
- Бо він у тебе самостріл, а мій героїзмом заслужив.
- Самостріл! І-і-і-і!

Жінки кидалися одна до одної, збивали очіпки й вгрузали пальцями в коси. В ражі бою вони обоє не покидали апельсина до Аркадія Петровича і хапалися за нього з обох боків. Половину їхніх стусанів сердешному Аркадію Петровичу доводилося переймати на свої власні плечі. Нарешті, кілька з нас вибігали на ганок, визволяли Аркадія Петровича й розбороняли розлючених жінок. Втираючи юшку, вони плакали й побивалися на свою удовину, сирітську долю.

Інші — багатші — жінки вважали за певніший інший прийом. Вони тихенько пробиралися з заднього ходу або влазили через вікна і тисли нам до рук різні подарунки. Тут були і курчатка, і свіженькі яєчка, і гусочки, і качечки, і палянички, і глечики з суніцями, і сметана, і масло, і інші ласощі сільського меню.

— А сніданок який я вам, хлопці мої, зберу! Яешні на-смажу, молока напращу, молодесенької цибульки накришу, а суніць у мене ціле цеберко! Будеш їсти скільки тобі заманеться! І шовковиця є і кислички уже досягають! Хлопчики мої гімназистики! Ходіть до мене, допоможіть бідній удові.

Наше товариське вирішення було — допомагати в першу чергу найбіднішим. Отже, приймати подарунки було поміж нас суворо заборонено. Так само заборонялося користати з ласки хазяйок і ласувати їхніми сніданками, обідами та полуденками. Ми були на казенних харчах. Виходячи вранці, ми випивали по кухлику молока з житнім хлібом. Біля десятої ми снідали на полі принесеним із собою і розігрітим тут же кулішем. О другій ми полуднували салом, яйцями та цибулею. О п'ятій ми*кінчали роботу й вертались обідати додому.

Звісно, ми категорично відмовлялись від подарунків, які приносили нам до школи, але треба признатися, що на полі ми хутко звикли не гребувати запропонованим нам їстивним. Під час роботи юнацький апетит сягав звірячої ненажерливості, а казенний пайок був все ж таки доволі обмежений та одноманітний. Крім того, був то вже час перших продовольчих труднощів, і в місті ми вже жили на хлібних та цукрових картках. Вареники з вишнями, молода картопля з колотухою або борщ з курчам — все це дуже спокучало нас і не завжди щастило нам додержати об'єктивної безсторонності у виконанні черги. Багатше жіноцтво хутко навчилося купувати нас, ще звечора підмовивши на паляниці та коржі.

За додержанням черги і принципу допомоги найбіднішим слідкував насамперед Аркадій Петрович. Але обійти його пильність і безсторонність було дуже легко. Поперше, будши росіянином, він дуже погано розумів мову, яка брєніла тепер довкола нього, і через те не вмів розбалакатися з жінками. Подруге, здобувши таку-сяку кваліфікацію, наш загін для зручності розділився на три артілі по десять чоловіка в кож-

ній. На чолі кожної артілі стояв староста та його помічник, які й сліdkували за додержанням черги і принципів допомоги по кожній артілі. На чолі артілі, що утворилася з нашої команди, стояв старостою Репетюк, а його помічником—Кульчицький. Обидва були ласуни і не педанти.

А втім, сердешне жіноцтво—власне молодші, вродливіші й легковажніші споміж жінок—незабаром навчилася ще одного способу руйнації нашої безсторонності.

Вперше це трапилося другого ж дня після розподілу загону на три артілі. Щойно визволивши Аркадія Петровича з верескливого й гарячого жіночого натовпу, Зілов поспішав до своєї артілі, що ладналася вже вирушати на поле. Раптом у півтемних сінях він наштотхнувся на якусь жіночу постать, що причаїлася біля дверей. За міським звичаєм, Зілов перепросив і хотів був рушати далі. Але жінка спинила його, схопивши за руку.

— Паничу, — прошепотіла вона, — зробіть так, щоб хоча б кількох хлопців до мене пустили сьогодні.

— Я ніякий панич! — сердито відсторонився Зілов, якого звертання „паничу“ дуже ображало. — Ви можете казати до мене так, як говорите до своїх хлопців на селі: „парубче“. Крім того, я нічого зробити не можу. Є черга. Запишіться в чергу. Коли надійде ваша черга, ми прийдемо й вижнемо вашу пшеницю...

— Та ж висипеться ж, паничику, висипається... парубче! — Почавши звичайним, прохальним, приниженим голосом, молодиця раптом урвала його і враз перейшла на інтонації зовсім одмінні.

Зілов негайно ж відчув це і звів очі на жінку. Перед ним була повновида, висока, років під тридцять, красива подоланка. Вона злегка всміхалася, мружила очі і, завершуючи мову, грайливо підштотхнула Зілова плечем.

— Чуеш, парубче? Паляниць і курчаток не маю, алеж не задурно кличу.

Це вже вдруге Зілов відчув, як йому робиться недобре. Голова починала кружитися і в тілі розливалася якась така млявість і млюсть. Горло йому стислося й висохло. Він не міг нічого відповісти. Втім це й не було потрібно. Поміж них раптом з'явився Кульчицький. Він проходив через сіни і почув останні слова молодиці. Вільно і впевнено він обійняв жінку за плечі і на мить пригорнув до себе.

— Як твоє прізвище, кажи мерщій! — прошепотів він.

— Стецюра Вівдя, — таким же шепотом відказала жінка, не відсторонившись, а, навпаки, тулячись до хлопця.

— Прийдемо... — кинув Кульчицький, — іди на вулицю і чекай, зараз виходимо.

Події першої ночі були відомі й Зілову. Кульчицький і Воропаєв провели ту ніч в обіймах двох із старостиних до-

чок. Кульчицький був найперший Дон-Жуан, „кохальних діл майстер“, як іменував він сам себе, в нашому класі. Сенс його швидкої розмови з молодницею був цілком зрозумілий Зілову. Коли Зілов вбіг до кімнати, Кульчицький саме гукав:

— Ну, швидше, швидше, хлопці, перша артіль вже пішла. Рушаймо на парах!

— До кого ми йдемо? — запитав Зілов.

— До Стецюри Вівді, — хитрим оком кинув на нього Кульчицький. Зілов трохи почервонів.

— Слухай, Кульчицький! — сказав він. — Адже це свинство. Сьогодні черга не Стецюри. Ми приїхали сюди не чорті-для чого, а обслуговувати дружин запасних!

— Дурень! — зареготав Кульчицький. — От іменно: обслуговувати дружин запасних. Наш обов'язок повністю заступити їй чоловіка! Фраер! — і, зареготавши знову, Кульчицький висолопив Зілові язика.

Тут доречно буде зробити невеличкий відступ для пояснень.

Наше ставе життя було прямим наслідком цілої системи нашого виховання.

В наших гімназіях, в стінах одної школи, виховувалися діти та юнаки віком від дев'яти до дев'ятнадцяти й двадцяти років. Їхні класні кімнати були поруч, вони відпочивали в перервах між лекціями в одних коридорах чи рекреаційних залах, вони користалися для своїх потреб спільними убиральнями. Дев'ятирічні „кишаки“ мали повну незаборонну можливість крутитися поміж цілком дорослих дев'ятнадцятирічних мужчин і слухати хвальні, безсоромні й цинічні розповіді про їхні романічні пригоди. Здебільшого то було звичайне самохвальство, брехня, буйна й брудна фантазія. Відвернути або облагородити цю фантазію — а це можливо тільки через повсякденні й нормальні взаємини між дітьми обох статей змалку — було абсолютно неможливо: всякі взаємини, ба навіть зустрічі й знайомства з особами іншої статі, навіть наймолодшим, дев'ятирічним „кишакам“, були суворо заборонені. І порушники цієї заборони діставали найтяжчі кари. Наші вихователі докладали всіх сил до того, щоб виховати в нас ставлення до жінки, як до таємничого, солодкого, забороненого плода. Це розпалювало нашу цікавість і робило заборонений плід надто жаданим. Нормальний в юнацькому віці інтерес до статевого питання, отже, роздмухувався штучно й хворобливо. „Ліги вільного кохання“, „святі радетелі“, „клуби любові“ та інші розпутні організації, що виникли були поміж середньошкільників у період після дев'ятого року, в період загального інтелігентського маразму та особливого відтягнення уваги шкільної молоді від громадських і політичних питань, — ці „організації“, на щастя, були дуже скороминучі і до нашого часу не дожили. Але коли вони ще існу-

вали, ми були „кишаками“, а пізніше раз-у-раз чули про них брудні й захоплені розповіді з вуст перестарілих старшокласників. Надзвичайно поширена того часу „салонна“ література — від Арцибашевського „Саніна“ та „Ключів щастя“ Вербицької аж до катастрофічно популярних шедеврів невідомих мерзенних писак, всіх тих „Ночей девушки“, „Тайн кровати горничной“, „Записок прелюбодея“, а також сотень різноманітних порнографічних листівок і фотографій — все це „просвіщало“ нас з малих літ, розпалювало нездоровий сексуальний інтерес і збуджувало стать задовго до нормальної пори пробудження.

Моторніші й сміливіші юнаки завершували свої юнацькі муки передчасно збудженої статі гідкою прозою публічних домів, в яких, до речі, нестачі за тих часів не було. І це вбивало прекрасну романтику кохання назавжди, це вбивало саму прекрасну юність, на все життя заляпувало брудом молоду душу... Несміливі й соромливі ніколи не могли наважитись на таке. Особливо, якщо натури їхні були темпераменту піднесеного і вдачі романтичної. Вони затаювали в своїх серцях невиказане й незадоволене обожування жінки, вони жили з романтичною закоханістю в якусь „недосяжну“, „прекрасну“ мрію — кирпатеньку гімназисточку шостою класу. І тяжка хвороба передчасно пробудженої статі та нестримності дитячої фантазії трагічно ранила й ламала їхні душі на все дальше життя...

Кульчицький, Воропаєв і Репетюк верталися того дня додому окремо від артілі, аж увечері. З поля вони пішли відразу не на обід, а завернули до хазяйської хати напиться води. З кухлями води їх зустріли там красуня Стецюра Вівдя та її сестра Мотря, така ж солдатка, як і вона. За п'ять хвилин тут же нагодилася й жвавенька та весела сусідка, молодиця років двадцяти, якій, виявляється, теж треба б було дістати хлопців на поле позачергово...

Було, отже, пізно, коли приятелі вибралися на вулицю. Сутеніло. Жовто-фіолетова заграва на заході блідла й полове́ла. З різних кутків села зринали, злітали високо і раптом уривалися широкі, високі й надривні дівочі співи. То дівчата верталися щойно з поля, з жнив. Хати Стецюр були в завулку. Завулок вибігав на невеличкий майданчик з криницею в центрі та традиційними „колодками“ трохи осторонь. Наші приятелі побачили на колодках кілька невірних у півсмерку постатей і червоні жаринки цигарок. То були, мабуть, хлопці, парубки чи діди. Проминаючи їх, Репетюк, Воропаєв і Кульчицький, за сільським звичаєм, скинули шапки і привіталися. Курці на колодках промовчали. Не спиняючись, приятелі прискорили ходу. Але тут раптом з колодок почулося безперечно адресоване до них:

— Гей! Мой! Зачекайте!